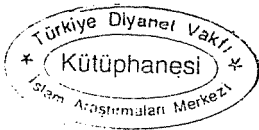
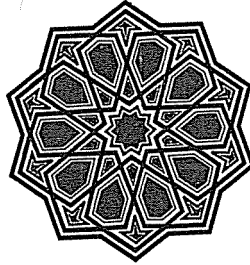


ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XLI



KÜLTÜR TARİHİMİZDE REY - ESER ÇATIŞMASI (Dini, Psikolojik, Sosyo - Kültürel Temelleri)

Doç. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR

Karşıtlık ve çatışma, iki tabii kavramdır. İnsanlık tarihi çatışmalarla doludur ve karşıtlık, neredeyse hem hayatın hem de tarihin olmazsa olmaz vasfıdır. Soyut ve somut her şey zıddı ile kaim olagelmıştır; hayat ve ölüm, varlık ve yokluk, gece ve gündüz, aydınlık ve karanlık, adalet ve zulüm, acı ve tatlı, iyi ve kötü, güzel ve çirkin. Varlığın doğasında, insanın yapısında ve tarihin inşasında hep bu çatışmayı görmek mümkündür. Buradan çatışmanın asıl olduğu gibi bir şey anlaşılmalıdır ve biz burada çatışma mefhumu üzerine bir felsefi bahis açmak niyetinde de değiliz. Maksudumuz yalnızca, varlığın, insanın ve tarihin hep şahit ve sahne olageldiği bir fenomene dikkat çekmektir. Tarihte meydana gelen çatışma ve karşıtlıkların temelinde yatan esas unsurun, fikirlerin çatışması olduğu görülür. Olaylar, fikirler üzerine şekillenir ve fikirler, olaylardan esinlenir. Öyleyse insanlık tarihini olaylarla fikirlerin ilişkisi diye tarif etmek yanlış olmaz. Burada tavuk ve yumurta polemiğine girmenin anlamı olmadığıda açıktır; ama en az onun kadar açık olan bir şey varsa, o da, fikirlerle olayların birbirinin ayrılmaz parçası olduğudur. Birer sonuç olarak gözükten olaylar, yeni fikirleri filizlendirirken, aslında kendi kökenlerinde de başka fikirler yatmaktadır.

Tarih, insan topluluklarının yaptıklarından ve yapamadıklarından, toplumların müesseseseleşmesinden, devletleşmesinden bahseder; devletlerin birbirleriyle olan münasebetlerinden; onların, doğuş, gelişme ve yıkılışlarından söz eder; galibiyet ve mağlubiyetlerden söz açar; ve yine tarih, medeniyetlerden bahis açar; yükselen ve çöken. Uygarlıkları zikreder; hakim ve mahkum. Savaşlardan bahseder; kanlı ve kansız, sıcak ve soğuk. Bunların hepsi birer neticedir. Bütün bu neticelerin öncesinde fikirler vardır, dinler vardır, ideolojiler vardır. Tarih onlardan da sözeder. Onların da serencamını verir tarih. Yaygın tabiriyle tarihin belleğinde yok, yok gibidir.

İslam toplumu ve Müslüman dünya da, uzunca bir süredir gündemindedir tarihin. Onun heybetli doğuşu, süratli yayılışı, ihtişamlı yükseli-

şi, vakur ve güvenli egemenliği, hazin gerileyişi ve kararlı direnişi konu teşkil etmiştir tarihçilere. Kimileri için toplumdan devlete, ilimden sanata, hukuktan edebiyata varıncaya kadar İslam, bütün ihtişamıyla ayakta-
dır. Kimilerince bu ihtişam, ancak ilk beş asır için söz konusudur. Kimileri daha ilk hicri asırdan başlatır çöküşün hikayesini. Bir çöküş edebiyatı doğar. Pek tabii ki sebepler, çareler, tavsiyeler, temenniler peşi sıra gelir. Bütün bunlar satırların resmettiği şeylerdir. Bir de yaşananlar, gözlenenler vardır. Bugün altı milyarı aşan insanlık camiasının neredeyse dörtte birini teşkil eden bir nüfus, yeryüzü coğrafyasının her tarafına dağılmış toprak parçası ve elli küsur bağımsız devlet halinde kümelenmiş bir câmia. İlim, teknik, fen, edebiyat, sanat, felsefe, mimari, hukuk v.b alanlarda sancıları bitmeyen bir câmia. XIX. Yüzyıl, Müslüman dünyanın siyaseten ve fikren kendini sorgulamaya başladığı bir dönemdir; çözülmenin ivme kazandığı, sorgulamanın kıpırdandığı bir dönem. Geri kalış ve çöküşün bir vakia olarak kabullenilip, çare olarak da Kitap ve Sünnet'e dönmenin salık verildiği bir sorgulama! Klasik kabule göre Afgâni ile başlayan, Abduh ile gümraklaşan, Reşid Rıza ve benzerleri ile kökleşen bir sorgulama! Muhammed İkbâl'lerin, Mehmed Akif'lerin omuz verdiği bir sorgulama! Kimilerinin teorisini kurdukları, kimilerinin de aksiyona çevirdikleri bir sorgulama; ve nihayet kimi aydınların ismet-i harimine dokundukları bir sorgulama!

Bir toplum, bir buçuk asırdır çare olarak bir sloganı bayraklaştırmış ve fakat bir türlü sihhate kavuşamamış ise, yapması gereken başka şeyler olmalıdır. Sağlıklı bir tarih perspektifi olmayan ve kendi kültür tarihinin köklerine inemeyen; ona dinamizmini veya zafiyetini veren çatışma noktalarını, onların sonuçlarını ve uzantılarını tespit edemeyen bir entelektüel yapının, gerçekçi teşhisler yapamayacağı da aşikardır. Öyleyse ilk yapılması gereken, kendi kültürüyle yüzleşmektir. Bu kültürün çok önemli bir kısmını ise hadis ve hadis'in sosyal tarihi oluşturmaktadır.

Biz bu yazımızda, İslam kültür tarihinin en erken dönemlerinden itibaren, hadis tarihi bağlamında tarih sahnesine çıkan bir fikir çatışmasının; re'y, eser çatışmasının rivâyetlerin dilinden mütevazi bir hikayesini vermek istiyoruz¹⁾. Burada, İbn Sa'd'ın '*et-Tabakât*'; Ahmed b. Hanbel'in

1. Burada konunun detaylarına girilerek; re'y ve eser'in ne olduğu, ehl-i re'y ve ehl-i eser'den kimlerin kastedildiği gibi hususlar ele alınmayacaktır. Aynı şekilde bu tabirlerin etimolojik tahlillerine ve Kur'an'da yahut Arap şuurunda nasıl kullanıldıklarına; keza, İki zümrenin temel zihin yapılarına ve fikir çerçevelerine de değinilmeyecektir. Bu konular çeşitli araştırmacılar tarafından detaylarıyla ele alınmıştır. Goldziher, *Muslim Studies I-II* (çev.C.R.Barber-S.M.Stern) II/79-83; *Zâhirîler*, (çev. Cihad Tunç) A.Ü.İ.F.Y., Ankara 1982, s.3, 5, 17, 20-21, 179; Makdisî, George, 'Remarks on Traditionalism in Islamic Religious History,' (The Conflict of Traditionalism and Modernism In The Muslim Middle East, 1966, University of Texas, s.77-87; Abdülmecid, Abdülmecid Mahmud, *el-İtticâhâtü'l-Fıkhiyye inde Ashâbi'l-Hadis*, Baskı y.y. 1979; Aziz al-Azmeh, 'Ortodoxy And Hanbalita Fideism, Arabica, XXXV 1988, s.253-266; Kılıçer, Esat, *İslam Fıkında Re'y Tarafarları*, D.I.B.Y., Ankara, 1994; Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, D.I.B.Y., Ankara 1994, s.27-48; Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, Hadis Tarafarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Kitâbiyât, Ankara 2000.

'*Kitabu'l-İlel*'i; Ukaylî'nin '*Kitabu'z-Zuafâ*'sı; İbn Hıbban'ın '*Kitabu'l-Mecrûhîn*'i; Hatib'in '*Şerefu Ashâbi'l-Hadis*'i; Ebû Ya'lâ'nın '*et-Tabakât*'ı; Zehebî'nin '*Nubelâ*'sı; Herevî'nin '*Zemmu'l-Kelam*'ı taranmak suretiyle, re'y ve eser çatışmasını yansıtan rivâyetler tespit edilmiş ve kronolojik olarak bu eserlerden hareketle çatışmanın tarihi seyri izlenmeye çalışılmıştır. Bu yazıda yoğun olarak sadece ilk üç asra ilişkin kronolojik bir seyir tespiti yapılmaya çalışılacaktır. Çatışmaya taraf olan eserlerin re'ycilere karşı takındıkları tavır üzerinde durulacaktır. Çünkü ele aldığımız rivâyetler, tavırlara ilişkin rivâyetlerdir. Bu arada çatışmayı doğuran, dinî, psikolojik ve sosyo-kültürel saikler de, aynı kaynaklardan hareketle yakalanmaya çalışılacaktır. Bununla Hadis'in sosyal tarihine bir pencere açmak amaçlanmıştır. Konu, literatürdeki yansımaları ve edebi tezahürlerini de içine alan bir proje çerçevesinde daha sonra kitap olarak yayımlanacaktır.

I

Demografik Yapının Değişmesi

* İkinci halife Ömer (13-23/622-634) zamanında nüfusta bir patlama yaşanmıştır. Bunun sonucu olarak Ömer, Şam, Mısır ve Irak'a adeta mecburi iskan uygulamış ve buralara insanlar göndermiştir⁽²⁾. Hz. Ömer'in şehirler tesis ettikten sonra, oralara çeşitli amaçlarla temsilciler gönderdiğine dair çok miktarda haber vardır. Abdullah İbn Mesûd'u Kûfe'ye muallim olarak göndermesi; Karaza b. Ka'b ve arkadaşlarını bu kabil bir görevlendirmenin ardından bizzat kendisinin yolcu etmesi ve benzeri haberler, hem nüfustaki artışı, hem de yönetimde ve eğitimde ortaya çıkan yetişmiş eleman ihtiyacını gösterir⁽³⁾.

2. İbn Sa'd, Ömer'in bu bölgelere 'buûs' gönderdiğini nakleder. İbn Sa'd; *Kitabu't-Tabakât el-Kebîr*, I-VIII, Daru Sadr, Beyrut, ty., V/12.

3. İbn Sa'd, VI/7-9. Yeni yerleşim bölgelerine mecburi iskanda hangi kabilelerin gönderileceği konusu bazen itilafa da sebep olmuştur. Nesep uzmanlarının yardımıyla birbirine yakın kabileler seçilmiş ve aynı muhite yerleştirilerek bu sorunlar aşılmaya çalışılmıştır. Söylemez, M.Mahfuz, *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıcına Kadar Kufe Şehrînin Siyasi Tarihi*, (A.Ü.Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Y.Lisans Tezi) Ankara, 1995, s.32-33. Sadece Halife Ömer'e Mısır'ın fethini müjdeleyen mektuptaki şu ifadeler, fetihlerle birlikte karşı karşıya kalınan manzarayı açıklamak için yeterlidir: "Tavsif ve tarifini yapmaktan çekindiğim bir şehir fethettim. Şu kadarını söylemek kafidir ki, burada 4000 hamamıyla birlikte 4000 köşk, cizye vergisi ödeyen 40.000 Yahudi ve hükümdarlar için kurulu dört yüz misafirhane-ikametgah ele geçirdim." Hitti, Philip K., *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ) I-II., İstanbul, 1989, I/249. Unutmamak lazım ki, Hz. Peygamber'in vefatı tarihinde Medine'nin en iyimser tahminle nüfusu altmışbindir. Peygamberin hicreti esnasında Medine'de 500- ila 1500 arasında olduğu söylenen Müslüman nüfus, on yılda ancak bu sayıya ulaşmıştır. Medine'deki ilk nüfus sayımıyla ilgili bkz. Okıç, M.Tayyib, 'İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı' A.Ü.İ.F.Der., 1958-1959, s.11-20.

II

Re'y Tabii Bir Fenomen

* Hz. Osman'ın (24-35/644-656) halife olduktan sonra Muhâcir ve Ensar'ı toplayarak çeşitli konularda kendileriyle görüş alışverişinde bulunduğunu biliyoruz. İşte bunlardan birisi de Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah b. Ömer'in, babasının katilini, hiçbir yargılamaya fırsat tanımadan katletmesi üzerine ortaya çıkan durum karşısında halifenin düzenlediği toplantıdır. Zuhri'nin (50-124/670-741) naklettiğine göre olayın ardından Halife, Ensar ve Muhâcirin'i toplar ve:

"..Dinde şu bidatı ortaya çıkararak kimsenin ölümle cezalandırılması konusunda ne buyursunuz, der. Ensar ve Muhâcirin aynı görüşte birleşerek (*fe ecma'a re'yu'l-muhâcirin ve'l-Ensâr*) halifeyi Ubeydullah'a kısas uygulaması konusunda teşvik ederler. Fakat halkın büyük çoğunluğu buna tepki gösterir..."

Bu durum, ortaya çıkan çeşitli dinî, sosyal, siyasi ve hukukî konularda kişisel görüş (*re'y*) unsurunun yanında kolektif görüşe de başvurduğunu gösterir. İleri gelen şahısların çeşitli sosyal konularda fikir beyanından kaçınmadıklarını, hatta kendilerinden önceki saygın zatların görüşlerini zaman zaman aynen muhafaza ettikleri de görülür⁽⁴⁾.

*Harre vakası (63/682) Medîne'nin nasıl yağmalandığını ve babaları Uhud'da şehid edilen çocukların, nasıl katledildiğini ortaya koyan acı bir tecrübe olarak tarih sayfasındaki yerini alır⁽⁶⁾. Harre vakası sadece insanların değil, ilim kaynaklarının da yakılıp yok edildiği bir olaydır. Oğlu Hişam'ın (146/763) bildirdiğine göre, sonradan çok pişman olsa da Urve b. ez-Zubeyr (94/712), sahip olduğu fıkıh kitaplarının hepsini, o gün yakmıştır⁽⁷⁾. Rivâyete göre, güvenilir alim, çok miktarda hadis rivâyet eden tâbiî İsa b. Talha (100/718 civarı), onun re'y ve ilminin kendileri için Allah'ın bir lütfu olduğunu söylemiş⁽⁸⁾.

Bu dönemde kişisel görüşüyle öne çıkan bazı simalar vardır. Bunlardan biri de Hanzala b. Kays(?)'tır⁽⁹⁾. Rivâyete göre Zuhri, Ensar'a men-

4. İbn Sa'd, V/17.

5. İbn Sa'd, V/19,35.

6. İbn Sa'd, V/65-68.

7. İbn Sa'd, V/179.

8. İbn Sa'd, V/164; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, I-XXIII., (thk, Ş.Arnâvut-H.Esed) VII.bsk., Beyrut, 1990, IV/34.

9. Tabiiilerdendir. Güvenilir bir râvi olmakla birlikte az miktarda rivâyette bulunmuştur. İbn Sa'd, V/73; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I-VI (thk, Halil Memun Şiha ve diğer.) I.bsk., Beyrut 1996, II/41 (1868) (III/63).

sup olanlar içerisinde ondan daha prensipli ve daha iyi görüşlü (*ecved re'y'en*) birini görmemiştir⁽¹⁰⁾. Yine, 93/711'te vefat eden Ebû Ubeyd Sa'd, Zuhri'nin gözünde, gün görmüş birisidir ve fıkıh ehliendir (*ehlu'l-fikhi*)⁽¹¹⁾.

Birinci hicri asrın ortalarında kabile çekişmelerinin ve etnik kutuplaşmanın ne boyutlara ulaştığını Ali b. Ebî Talib'in (40/660) oğlu Muhammed el-Hanefiyye'den (16-81/637-700) dinlemek gerekir;

"Biz Araplar içerisinde şu iki sülâle; (Haşimoğulları) ve amca çocuklarımız Ümeyye oğulları var ya, işte bunlar Arapların, Allah'tan başka rablar edindikleri iki sülâledir."⁽¹²⁾

Muhammed el-Hanefiyye'ye siyasi idarenin zorbalığından dert yanan bir adam gelir ve kendilerinin Firavun'un hanedanı içerisinde İsrail oğullarının durumu ne ise, şimdilerde cemiyetteki hallerinin de onlardan farklı olmadığını söyler. Çocuklarının öldürüldüğünden, zorla hanımlarının nikahlandığından dert yanar. Peygamber'in Araplardan oluşunu gerekçe göstererek Arap'ın aceme üstünlük tasladığını, Kureys'in de aynı gerekçe ile Araplara üstünlük tasladığını söyler. Muhammed b. el-Hanefiyye ise buna; eğer öyleyse, biz de onlardan üstünüz, diyerek karşılık verir.⁽¹³⁾

Gelişen olaylar karşısında nakledilenlerin (*ahâdis*), kişisel kanaatlerin (*re'y*) ve kutsal kitaba (*Kur'ân*) yapılan atıfların yoğunluk kazandığı dikkatlerden kaçmaz. Muhammed b. el-Hanefiyye ile yapılan bir görüşmede bunun örneğini görmek mümkündür⁽¹⁴⁾.

Muhammed b. el-Hanefiyye'nin, 81/700'de öldüğü dikkate alınırsa, ilk asrın üçüncü çeyreğine girildiğinde etnik ve kültürel kargaşanın, o vakit, ciddi boyutlara ulaştığı rahatlıkla kavranır⁽¹⁵⁾. Burada Arap Mevâlî çekişmesi dikkatlerden kaçınılmamalıdır. Kitleler halinde Müslüman olan Arap dışı unsurların, bu sırada, Müslüman Arap nüfusun çok üstünde olduğu bir gerçektir. Nitekim daha Muâviye b. Ebî Süfyan (41-61/661-680) zamanında sayıları o kadar çoğalmıştır ki, Muâviye buna karşı tedbir aramak ihtiyacını hissetmiştir⁽¹⁶⁾. Emevî yönetiminin aşırı Acem düşmanlığı,

10. İbn Sa'd, V/73.

11. İbn Sa'd, V/86.

12. İbn Sa'd, V/94.

13. İbn Sa'd, V/95.

14. İbn Sa'd, V/96-97.

15. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin amesi de rivâyetlere göre, Yemâne savaşı esirlerindenmiş ve Hz. Ali'ye verilmiş. Aslen Sind'li siyahî bir kadınımış. Bkz. İbn Sa'd, V/91; Fr.Buhl, 'Muhammed b. el-Hanafiyya', İ.A.M.E.B., VIII/478.

16. Rivâyete göre Muâviye bu konuyu istişare etmek üzere Ahnef b. Kays ve Semure b. Cündüb'ü çağırır ve: 'Görüyorum ki bu Acemler iyiden iyiye çoğaldı. Onların Araplara galebe çalmasından ve iktidarı ele geçirmelerinden endişe ediyorum. Onların bir

Mevâli'den kız almama noktasına kadar varmıştır. Aynı şekilde hemen hemen bütün şehirlerde ilmî hayatı elinde tutanların büyük çoğunluğu da Mevâlidendir. Bu durum halife Abdülmelik b. Mervân'ı (66-86/685-705) küplere bindirdiği gibi, zühd ve takvasıyla, kimilerine göre zulmüyle maruf İsâ b. Musa'yı da (167/783) derinden yaralamıştır⁽¹⁸⁾. Haccac'a karşı İbn Eşas'la birlikte ayaklananların (82/701) büyük çoğunluğu da fakihler ve Mevâlidendir⁽¹⁹⁾.

Hız. Ömer zamanında başlayan demografik yapıdaki değişimin, Emevî devrinde siyasal gücü rahatsız edecek boyutlara ulaştığı görülür. Dolayısıyla böyle bir sosyal fenomenin, siyasi, fikrî ve toplumsal sonuçlarının olmaması mümkün değildi ve nitekim olmuştur.

III

Yeni Görüşler Ortaya Çıkıyor

Sonraları *re'y* ile özdeşleşecek olan *İrcâ* fikrinin, ilk defa, Haşimoğullarının akıllılarından biri olarak nitelenen Muhammed b. el - Hanefiy-

kısmını öldürmeyi, birazını da çarşı ve sokakların yapımında istihdam etmek üzere sağ bırakmayı düşünüyorum, siz ne dersiniz? Diyerek onlarla bu önemli problemi müzakere eder. Bkz. Bârûdî, Ahmed İbrahim Musa, 'eş-Şuûbiyyetu ve Eseruhâ fi'l-Edebi'l-Arabî', *Mecelletu'l-Ezher*, X/VII, (1358/1939), s.543. Mevâli' ve Şuûbiyye ile ilgili geniş bir tetkik için bkz. Goldziher, *Muslim Studies*, I-II, (tr. C.R. Barber-S.M.Stern), London 1971, I/101-198; Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Fiğlalı, E.R.) I.bsk., Ankara, 1981, s.53-57.

17. Bârûdî, a.g.m., X/VII, (1358/1939) s.543. Nakledildiğine göre, Medine valisi İbrahim b. Hişam b. İsmail zamanında mevâliden bir genç, bir Arap kızına talip olur ve onunla evlenir. Durum valiye intikal edince, derhal onları ayırır ve damadı ikiyüz kırbaçla birlikte saç, sakal ve kaşlarını tıraş ederek cezalandırır. Bârûdî, a.g.m., XI/II (1359/1940), s.117-118. Buna benzer bir olay da büyük sahâbi Ebû Musa el-Eşârî'nin oğlu, Basra emiri (109-125 arası) Bilal eliyle gerçekleşir. Mevâli'den olan Abdullah b. Avn'ı (151/768), Arap bir hanım aldığı için kırbaçla dövmüştür. İbn Sa'd, VII/263; Hatib, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis*, (thk. M.Said Hatiboğlu) II.bsk. Ankara, 1991, s.223 (270). Zehebî, *Nübelâ*, VI/370. Kabile ve Arap-Mevâli çekişmesinin izlerini, bu konuda kaleme alınan eserlerin başlıklarında da görmek mümkündür. Ebû Abdurrahman Heysem b. Adî '*Kitabu Men Tezevvece mine'l-Mevâli fi'l-Arab*'; '*Kitabu Fahri Ehli'l-Küfe alâ Ehli'l-Basra*'. Ebül-Vezir Ömer b. Mutarrif '*Kitabu Müfâharati'l-Arab ve Müfâharati'l-Kabâil fi'n-Neseb*'. İshak b. Seleme '*Kitabu Fazli'l-Acem ale'l-Arab*'. İbn Nedim, *Fihrist*, s.112, 141-142.

18. İbn Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferid*, I-VI., (thk. Ali Şiri) I.bsk., Beyrut, 1989, III/380; İbn Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I-XVIII, (thk. M.A.Ata) II.bsk., Beyrut, 1415/1995, VII/322; VIII/291 (899). Bârûdî, a.g.m., X/VII (1358/1939), s.619. Küfe valiliği yapmış, kendi zamanında meşhur fakih İbn Ebî Leylâ'yı da Küfe'ye kadı olarak atamıştır.

19. İbn Abdi Rabbih, *İkd*, III/381; Bârûdî, a.g.m., XIVII (1358/1939), s.620. Emevîler dönemindeki siyasî, sosyal ve fikri cereyanlar ve kargaşalarla ilgili olarak bkz. Vloten, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arab Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, (çev. M.S.Hatiboğlu), A.Ü.İ.F. y., Ankara, 1986.

ye'nin oğlu, Hasan b. Muhammed (100/718) tarafından ortaya atıldığını görmek ilginç olmalıdır⁽²⁰⁾.

* Said b. el-Museyyib (94/712) Medîne'nin önde gelen fetva otoritesidir. Hatta kendisine 'fakîhu'l-fukahâ' denir. Rivâyete göre o, geçmiş âsâr'ı en iyi bilen (*a'lemu'n-nâs bi ma tekaddemehu mine'l-âsâr*), re'yinde de en fakih (*efkahuhum fi re'yihî*) olan bir kimsedir⁽²¹⁾. Siyâsî otoritenin, ehlü'l-Cemâ'a ve's-Sünnet'ten sayılan İbnu'l-Museyyib'e yaptıklarını görmek, dönemin ulema devlet ilişkisini tespit de açıklayıcı bir fikir verir⁽²²⁾. Medîne kadısı Yahyâ b. Said el-Ensârî'nin (143/760) söylediğine göre, o vakit insanlar kitab yazmaktan çekinirlermiş. Şayet yazacak olsalar, Said'in ilmini ve görüşlerini (*re'y*) içeren çok miktarda eser meydana getirirlermiş⁽²³⁾. Bu asrın sonuna gelindiğinde fıkıh ve re'y olgusu o kadar yaygınlaşmıştır ki, Said'in vefat ettiği yıla, (94/712) aynı sene onun gibi pek çok kimse vefat ettiği için, 'senetu'l-fukahâ' denilmiştir⁽²⁴⁾.

Bu seneden yaklaşık ondört yıl sonra vefat eden (108/726) Ebûbekir eş-Sıddîk'ın (13/634) torunu Kasım b. Muhammed, Medîne mescidinde Ömer b. el-Hattab'ın torunu Salim b. Abdullah (106/724) ile aynı kürsüyü ortaklaşa kullanmaktadır. Bu kürsüye daha sonraları Malik b. Enes (93-179/711-795) oturacaktır. Kürsü ortağı Salim'le birlikte o, Kaderiye'ye karşı şiddetli reaksiyon gösterenlerdendir; hadîs nakliyle meşgul olurmuş, hatta rivâyete göre, hadîsleri harfiyyen nakletmeye özen gösterirmiş. Ömer b. el-Hattab'ın çoğalan hadîsleri nasıl toplatıp yaktığını da o bildirmiştir; hadîs yazımına karşıdır. Etrafında halkalanan bir cemaati de bulunan Kasım, sahabe'nin görüş ayrılıklarını ümmet için bir rahmet olarak görür; kanaat (*re'y*) belirtmekten kaçınmaz, ancak kendi görüşlerinin mutlak gerçeği temsil ettiğini de düşünmez⁽²⁵⁾.

105/723'te vefat ettiği bildirilen İkrime, İbn Abbas'ın (68/687) mevlâsıdır. İbn Abbas'ın vefatını müteakip oğlu, onu dört bin dinar karşı-

20. İbn Sa'd, V/92. Onun kaleme aldığı 'Kitabu'l-İrca' isimli risale günümüze kadar ulaşmıştır. Bu konuda bkz. Kudu, Sönmez, 'İlk Mürcü Metinler ve Kitâbü'l-İrca,' A.Ü.İ.F.Der., (1997) XXXVII/317-328.

21. İbn Sa'd, V/121-122.

22. İbn Sa'd, V/166.

23. İbn Sa'd, V/141. Ali b. el-Medîni, onun üçyüzhadisi olduğunu söylerken, Vasıtlı Yezîd b. Harun (118-206/736-821) kendisinden üçbin hadis aldığını, bir hastalığı sebebiyle onları da yarısını unuttuğunu söyler. İbn Abdilhâdi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Tabakâtu Ulemâi'l-Hadîs*, I-IV., (thk, Ekrem el-Büşî) I.bsk., Beyrut, 1989, I/217-219(121).

24. İbn Sa'd, V/143.

25. İbn Sa'd, V/187-189. Kaderiye hakkında geniş bilgi için bkz. Watt, a.g.e., s.99-146; Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992, s.284-289; Câbirî, Muhammed Abid, *İslam'da Siyasal Akal* (çev.Vecdî Akyüz) İstanbul, 1997, s.589-619.

lığında satmış, fakat İkrime'nin kendisine; "babanın ilmini dört bin dinara sattın ha?" demesi üzerine bu satıştan vazgeçmiştir. Haricîler'in görüşünü taşımakla itham edilse de çok miktarda hadis nakletmiştir. Hatta İbn Abbas'a yalân hadis nisbetinde bulunduğu da iddia edilmiştir; yine de engin bir ilim kaynağıdır. Vefat ettiğinde; 'Bugün insanların en fakihî vefat etti,' denilmiştir⁽²⁶⁾.

*Ömer b. Abdülaziz (101/719) Medîne'ye vâli olarak atandığı zaman, sekreteri yazılı bir tebliğ çıkartarak, Medîne'nin ileri gelen on fakihini davet etmiştir. Bunlar;

- Urve b. Zubeyr (94/712)
- Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (98/716)
- Ebûbekir b. Abdurrahman b. el-Haris (94/712)
- Ebûbekir b. Süleyman b. Ebî Hasme
- Süleyman b. Yesar (104 veya 107/722,725)
- Kasım b. Muhammed (106/724)
- Salim b. Abdullah (106/724)
- Abdullah b. Abdullah b. Ömer
- Abdullah b. mir b. Rebî'a
- Hârice b. Zeyd b. Sâbit'ten ibarettir.

Ömer b. Abdülaziz, daha sonra onlarla konuşmuş ve alacağı kararlarda mutlaka hepsinin veya içlerinden hazır bulunanların görüşlerine (*re'y*) göre hareket edeceğini taahhüt etmiştir; onlardan bu konuda kendisine yardımcı olmalarını istemiştir⁽²⁷⁾.

Ömer b. Abdülaziz'in Kaderiyeye karşı şiddetli bir tepki ortaya koyduğu söylenir. Bir seferinde onların görüşünü çürüttüğüne inandığı bir âyeti okur ve Ebû Süheyl'e, onlar hakkındaki (*re'y*) görüşün ne olduğunu sorar. Ebû Süheyl; 'Ya tevbe ederler, yahutta boyunları vurulur,' der. Ömer bu görüşe; 'İşte *re'y* budur, işte *re'y* budur,' diye tepki verir⁽²⁸⁾. Kaderiye görüşüne sahip olan Gaylan, Ömer b. Abdülaziz (99-102/717-720) tarafından huzuruna çağırılmış ve bu işten vazgeçmesi için iknaya çalışılmıştır⁽²⁹⁾. Ancak rivâyetlerden anlaşıldığına göre yeterince ikna edileme-

26. İbn Sa'd, V/287-292. Haricîlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Watt, a.g.e., s.31-42.

27. İbn Sa'd, V/334.

28. İbn Sa'd, V/384.

29. Malaûî, Ebû'l-Huseyn, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida'*, (thk, Kevserî, II. bsk., Beyrut, 1968, s.168. Rivâyete göre Şüphesi izale edilince görüşlerinden vazgeçmiş ve şöyle demiş: "Ey Mü'minlerin emiri! Sapık birisi olarak huzurunuzda geldim, beni hidayete sevkettiniz. Kör olarak geldim, gözlerimi açtınız. Cahil geldim, beni tenvir ettiniz. Allah'a yemin olsun ki, bu günden sonra bir daha asla bu konudan bahsetmeyeceğim." Bu rivâyetin asılsız olduğu da söylenir, bkz. Watt, a.g.e, s.105.

miş olacak ki, görüşlerini propogandaya devam etmiş ve bundan dolayı Hişam b. Abdülmelik (105-125/723-742) döneminde öldürülmüştür⁽³⁰⁾.

Buraya kadar nakledilen bilgiler göstermektedir ki; hicrî birinci asrın sonlarına kadar *re'y*, doğal bir meleke olarak görülmekte; olumsuz bir niteleme şöyle dursun, bilakis kendisinden, müsbet bir meziyet olarak söz edilmektedir. Hatta dinî, sosyal ve siyasal konularda eser'den çok *re'y*'in devrede olduğu, bu bağlamda fıkıh'ın ağırlık taşıdığı anlaşılmaktadır. Hicrî birinci asırda egemen durum, tasvir ettiğimiz şekildedir. Ancak bu evrede ortaya çıkan kimi gelişmeler, toplum içerisinde farklı görüş ve yaklaşımların gündeme geldiğini göstermektedir. Sadece yukarıda arzedilen malumat çerçevesinde bile bakılınca, Hâricilik, Kaderîye ve Mürcie gibi oluşumların toplum içerisinde palazlandığı farkedilir. Özellikle, Hz. Ali'nin torunu Hasen b. Muhammed el-Hanefiyye'nin ilk İrca fikrini ortaya atan kimse olması; hatta bu görüşünü içeren müstakil bir kitap da kaleme aldığı belirtilmesi, dönemin fikrî rengine ilişkin önemli ipuçları içerir. O, bu kitap sebebiyle şiddetli tepkiler almış, öyleki bu tepkiler karşısında; 'keşke ölseydim de bu kitabı yazmasaydım,' demek zorunda kalmıştır⁽³¹⁾.

IV

Hadis'e Vurgu Çoğalıyor

Tâbiûn'un ikinci tabakasının başında gelen Mücâhid b. Cubeyr (103/721) hem fakih, hem de çok hadis nakleden birisidir⁽³²⁾. 115/733'te vefat eden Atâ b. Ebî Rabah da, fakih bir zattır, hadis konusunda da çok hassastır. Hatta bir seferinde huzurunda birisi hadis nakletmeye başlar, o daha rivâyeti tamamlamadan başka birisi kendisine itiraz eder. Atâ, bu duruma çok kızar ve; 'Bu ne biçim ahlak, bu ne biçim tabiat? Allah'a yemin ederim ki, biri bana hadis rivâyet ederse, ben o hadîsi ondan daha iyi bildiğim halde, belki de kendisi benden iştirilmiş olduğu halde, susar onu dinlerim ve daha evvel hiç duymamışım intibamı veririm,' der. Atâ, sarfettiği kanaat eser ise ona '*ilim*', görüş ise ona da '*re'y*' dermiş⁽³³⁾. Atâ'nın bu tutumu, hicrî ikinci asrın başından itibaren *re'y* ile eser arasında ayırım yapılmaya hatta ilim'i eser'e indirgeyen anlayışın, yavaş yavaş kıpırdanmaya başladığını göstermektedir.

30. İbn Cevzî, a.g.e, VII/98. İbnu'l-Cevzî onun h.105'te idam edildiğini kaydeder. Gaylan'ın siyasi yönüyle ilgili geniş bilgi için bkz. Watt, a.g.e, s.104-107.

31. İbn Sa'd, V/328. Mürcie düşüncesinin ortaya çıkışıyla ilgili geniş bir değerlendirmeye bkz. Akbulut, a.g.e., s.293-304. Aynı şekilde İrca fikrinin geri planındaki siyasi ve sosyal yapının bir analizi için bkz. Câbirî, a.g.e., s.619-624.

32. İbn Sa'd, V/467.

33. İbn Sa'd, V/469.

Bu neslin bir diğer önemli siması Tavûs b. Keysan (105/723), Habîb b. Ebî Sâbit'e (119 veya 122/737, 739)⁽³⁴⁾ şöyle der: 'Sana bir hadîs naklettiğim ve onu tespit ettiğim (*esbettuke leke*) vakit, artık o konuda başkasına bir şey sorma.'⁽³⁵⁾

Burada ilk bir asrın genel portresinden farklı bir tavırla karşılaşıyor. İlk asırda sistematik bir *eser*, *re'y* çatışmasından söz etmek mümkün değildir. Hatta, *re'y*, çok sık kullanılan bir tabirdir; bir medih ifadesidir. Ancak ikinci asırda su yüzüne çıkacak olan çatışmanın fikrî ve sosyo-kültürel temelleri bu asırda atılmaya başlanmıştır. Mürcie ve Kaderiye gibi daha çok, siyasal ve toplumsal muhalefeti temsil eden ve sosyolojik olarak mevâlî tabanına dayanan fikir akımlarına karşı, hem resmî, hem de bilimsel bir karalama kampanyası başlatılmıştır⁽³⁶⁾.

İkinci asrın ilk çeyreğinde ise, işin içerisine psikolojik bazı unsurlar da karışarak, bu çatışma, olgunlaşma sürecine girecektir. Bunun da izlerini rivâyetlerde bulabiliriz. Irak'ın büyük fıkıh ve hadis otoritesi İbrâhim en-Nehâf vefat ettiği vakit (96/714), onun yerini kimin dolduracağı merakla beklenen bir konudur. Rivâyete göre İbrahim en-Nehâf, kendisinden sonra yerine Hammâd b. Süleyman'ı (120/737) tavsiye etmiştir⁽³⁷⁾. Çünkü o, talebeleri içerisinde en zeki, muhakemesi en güçlü, *re'y* ve tartışma kabiliyeti en yüksek olandır⁽³⁸⁾. Hz. Osman taraftarı, katı Ali aleyhtarı Muğîre b. Mıksem'in (136/753) naklettiğine göre ise, İbrahim'den sonra onun yerine Süleyman b. Mihran el-A'maş'ın (61-148/680-765)⁽³⁹⁾ oturması bekleniyormuş, fakat Hammâd yapacağını yapmış ve postu kapmış⁽⁴⁰⁾. Bu durum, ilişkileri derinden etkilemiştir. Rivâyetlere bakalım:

*Abdullah b. İdris (120-192/737-807) şöyle der; 'Birgün A'maş'ın yanındaydım. Bana, Kasâme konusunda rivâyet olarak ne bildiğimi sordu. Ben de; Babam'ın Hammâd kanalıyla Saîd b. Cubeyr'den (94/712) naklettiği bir rivâyetten bahsettim. Bunun üzerine : 'Bana Hammad'dan naklediyorsun ha! Bir ay sana hadîs öğretmeyeceğim,' dedi⁽⁴¹⁾. Bu rivâyet, A'maş'ın olaydan ne kadar etkilendiğini gözler önüne seriyor.

34. Hammad b. Ebî Süleymanla birlikte Kûfe'nin en gözde fakihidir. Rivâyete göre bir seferinde Taif'e gitmiş te, Taifliler kendisine, o kadar saygı göstermişler ki, adeta onu Peygamber gibi karşılamışlar. İbn Abdilhâdî, *Tabakât*, I/187-189 (98).

35. İbn Sa'd, V/539.

36. Emevîler döneminde mevâlî'nin haklarını savunma iddiasıyla yönetime karşı girilen kalkışmaların fikri alt yapısını İrca düşüncesi oluşturmaktadır. Bununla ilgili olarak bkz. Madelung, Von Wilfred, 'Horasan ve Maverannehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı, (çev. Kutlu, Sönmez), A.Ü.İ.F.Der., (1992), XXXIII/240-242.

37. Zehebî, *Nubela*, V/232.

38. Zehebî, a.g.e., V/231(99).

39. İbn Sa'd, VI/342-344.

40. İbn Sa'd, VI/332; Zehebî, a.g.e., V/233.

41. Ukaylî, I/302.

Sadece o değil, ona yakın pek çok kimse de aynı hissiyatı taşıyor. İşte Şa'bî;

*İbrahim vefat edince yerine ilmîni yaymak için Hammâd geçer ve; 'İbrahim şöyle dedi, İbrahim böyle dedi' diye fetvalar verir. Amir eş-Şa'bî (17-104/638-722) diyor ki; Vallahi, İbrahim'in ölüsü, onun diri halinden daha fakihdir."⁽⁴²⁾ Hammad'ı bir türlü içlerine sindiremezler. Hatta Şa'bî, Hammad'a Mescidden bile soğuyacak kadar tavır alır. Salih b. Muslim(?) anlatıyor; 'Şa'bî ile ele ele gidiyorduk. Mescide vardık. Baktık ki, Hammâd orada, etrafında da talebeleri var; yüksek sesle ve gürültüyle konuşuyorlar. Şa'bî; 'Vallahî şunlar beni bu mescidden nefret ettirdiler. Öyleki, burası gözüme evimin helasından daha beter gözüküyor. Rezil herifler! Dedi, hızla döndü ve birlikte orayı terkettik."⁽⁴³⁾

Hammâd'ın A'maş'la olan rekabetinin ötesinde, bir de Hammâd'ın İrcâ düşüncesine sahip olması, aradaki zıtlığı had safhaya çıkarmıştır. Öyleki onun, İrcâ fikrini ihdas eden ilk kimse olduğu bile söylenmiştir.⁽⁴⁴⁾

Şu'be'nin naklettiği bir hâdise hadisçilerin Hammâd'a koydukları ambargoya rağmen onun ilmînden vazgeçemediklerinin bir ifadesi gibidir. Şu'be b. el-Haccac (82, 5-160/701, 4-776) şöyle diyor: 'Hammâd'la birlikte yürüyorduk. Yolda Hakem'le karşılaştık, bize doğru geliyordu. Bizi görmesini istemedim. Hakem'in beni Hammâd'la birlikte görmesini istemediğimden elimi Hammâd'ın elinden çektim ve hemen bir eve girdim." Şu'be'nin kendisinden çekindiği Hakem, İbrâhim en-Nahaî'nin ileri gelen talebelerinden Hakem b. Uteybe'dir. (115/733) Onun da, Hammâd'a karşı bir hazımsızlık içerisinde olduğu anlaşılıyor.

Firyâbî'nin naklettiğine göre, Süfyan es-Sevrî (97-161/715-777) şöyle demiş: 'biz, arkadaşlarımızdan gizli Hammâd'ın yanına gelirdik.'⁽⁴⁷⁾

Şerîk (177/793) te diyor ki; 'Siz, benim Hammâd'a ulaşmadığımı düşünüyorsunuz. Ben Dahhak'a dört ay gittim geldim. Arkadaşlarımdan korktuğum için Hammâd'ın (derslerini) terkettim.'⁽⁴⁸⁾

Hammâd b. Ebî Süleyman olayı, ikinci asrın başında re'y ve eser çatışmasının psikolojik temelini oluşturur. Onun İrcâ fikrini benimsiyor ol-

42. Ahmed, *İlel*, II/208[1460].

43. İbn Sa'd, VI/251.

44. Ukaylî, I/303;I/307. İrcâ düşüncesini ilk olarak ortaya atanın Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye olduğu bilinmektedir. Hammad, bu fikri , fakihler içerisinde sahiplenilen ilk kimse olmalıdır.

45. Ukaylî, I/303.

46. İbn Sa'd, VI/331-332; Zehebî, *Nubelâ*, V/208[83]

47. Ukaylî, I/303; Zehebî, *Nubelâ*, V/235.

48. Ukaylî, I/303.

ması, bu psikolojinin beslediği antipatiyi daha da şiddetlendirir. Hatta Mamer'in Hammâd'a (153/770) şöyle dediği nakledilir; "Sen, arkadaşların içerisinde reistin, imamdın; fakat değilmi ki onlara muhalefet ettin, tabi olunan değil, tabi olan biri haline geldin."⁽⁴⁹⁾

Bu cepheleşmede Hammâd'ın Mevâlîden olmasının rolü olup olmadığını tespit etmek zordur. Ancak özellikle Şa'bi'nin Mevâlîye karşı takındığı olumsuz tavrın geri planında Hammâd'la aralarındaki rekabetin etkisi olduğu düşünülebilir⁽⁵⁰⁾. Bu aşamada çatışmanın bireysel olmaktan çıktığı ve gruplaşmanın belirginleşmeye başladığı görülür. Ancak sistematik olarak *Re'y* ve *Eser* cephelerinin teşekkül ettiği yine de söylenebilir. Hammâd'ın yerini alan Ebû Hanife (80-150/699-767) dönemi, belirginleşmenin kıpırdandığı dönemdir. Ancak *re'y* tarafı olarak nitelenen kesimleri Mürciîlerle yahut Ebû Hanife'nin çevresiyle sınırlı görmek yanlış olur. Dönemin bütün fikir hareketleri bu zümre içerisinde sayılmaktadır. Şimdi bu dönemi, Ahmed b. Hanbel'in (156-241/772-855) *Kitabu'l-İlel'*inde naklettiği rivâyetlerden takip edelim.

V

Çatışma Somutlaşıyor

Ahmed b. Hanbel'in (241/855) *İlel'*inde sık sık Hadisçiler (Ashâbu'l-Hadîs) nitelemesine yer verildiği görülür⁽⁵¹⁾. Bu tâbir, ilk asırda, hatta ikinci asrın başlarında, ancak hadis toplamakla meşgul olanlara verilen bir isim olarak kullanılır. Bunun örneğini Abdullah b. Avn el-Ertaban'da (151/768) görmek mümkündür. Kendisi de onlardan biri olan bu zat, bir ihtiyacını dahi görmek için dışarı çıkamayacak kadar onu bunaltan 'Ashâbu'l-Hadîs'in peşinden gelmelerine mücadele etmemiş. İbn Avn, selam vermeyecek kadar da Kaderiye aleyhtarımış⁽⁵²⁾. Diğer taraftan bu nitelemenin sıklığıyla doğru orantılı olarak *re'y* aleyhtarı beyanların da Ahmed'in eserinde çoğaldığı dikkat çeker.

*Kitabu'l-İlel'*de yer alan rivâyetlere bakıldığında zaman *re'y*cilerin İbrahim en-Nahaf'den başlayarak bir silsile halinde kara listeye alındıklarını görmek mümkündür. Büyük fıkıh ve hadis otoritesi İbrahim için söylebilecek şey, onun hadisçilerin gözdesi Şa'bi'den öğrendiğini satan biri olduğudur;

49. Zehebî, *Nubelâ*, V/233.

50. İbn Sa'd, VI/251.

51. Ahmed, *İlel*, I/62 [132], 162 [837], 212[1150].; I/248249,253,358,368,381,387. 'Ashabu'l-hadîs', 'Sahibu sünnê' ve 'ehlu's-Sünnê' gibi nitelemelerle ilgili olarak bkz. Aziz al-Azmeh, a.g.m., s.258; Zaman, Muhammed Kasım, *Religion and Politics under the Early Abbasids; The Emergence of the Proto-Sunni Elite*, Leiden, 1997, s.49-56; 59-69.

52. İbn Sa'd, VII/262.

*Şa'bî -İbrahim'i kastederek-; beni şu şaşından kim kurtaracak? Geceleyin gelip benden öğreniyor, sabahleyin de fetva veriyor, der."⁽⁵³⁾

Bununla birlikte İbrahim'in ölüsü, yerine geçen Hammâd'ın dirisinden daha fakihdir;

* İbrahim [en-Nahâf] vefat edince yerine ilmini yaymak için Hammâd geçer ve; İbrahim şöyle dedi, İbrahim böyle dedi diye fetvalar verir. Amir diyor ki; Vallahi, İbrahim'in ölüsü, onun diri halinden daha fakihli."⁽⁵⁴⁾

Ebû Hanîfe ise, inancında müttehem, eser ve hadis düşmanı, herşeyi berbat eden biridir;

*Ahmed, Ebû Hanîfe'yi kınayan bazı haberlere eserinde yer verir. Rivâyete göre Abdullah b. İdris, Malik b. Enes'e; 'bizim yanımızda Alkame ve Esved var, diyecek olur. Bunun üzerine Malik; 'Ebû Hanîfe'yi kastederek- sizin yanınızda işi tersyüz eden var, der. Ahmed b. Hanbel bunu söylerken elini ters yüz eder."⁽⁵⁵⁾

*Süfyan b. Uyeyne (198/813), Süfyan es-Sevrî'ye (161/777); 'herhalde seni fetva vermeye, bu işe ehil olmayan birisinin durmadan fetvalar vermesi sevketti,' demiştir. Ahmed, ehil olmayan kimseden kastın Ebû Hanîfe olduğunu söylemiştir."⁽⁵⁶⁾

*Hammâd b. Seleme (167/783), Ebû Hanîfe'nin *âsâr* ve sünen'e karşı çıktığını ve onları kendi *re'y*'ine dayanarak reddettiğini söylemiştir."⁽⁵⁷⁾

*Süfyan es-Sevrî, Ebû Hanîfe'nin iki kere tevbeye davet edildiğini nakleder. Şerîk, Kufe'nin her köşesinin merkeple dolmasının, orada Ebû Hanîfe'nin görüşünde birisinin bulunmasından daha hayırlı olacağını söyler. Malik b. Enes te, Ebû Hanîfe'nin az kalsın dini yıkacağını söyler."⁽⁵⁸⁾

*İbn Uyeyne (198/813) *re'y* ile meşhur üç kişi sayar; Basra'da Osman el-Betû, Medîne'de Rabi'a ve Kufe'de Ebû Hanîfe."⁽⁵⁹⁾

*Rivâyete göre Abdullah b. el-Mubârek (181/797) vefatından kısa bir süre önce Ebû Hanîfe'nin hadislerini kaldırıp atmıştır."⁽⁶⁰⁾

53. Ahmed, *Ilel*, II/208[1459].

54. Ahmed, *Ilel*, II/208[1460].

55. Ahmed, *Ilel*, I/194[1036].

56. Ahmed, *Ilel*, I/372[2365].

57. Ahmed, *Ilel*, II/68[428], II/246[1775].

58. Ahmed, *Ilel*, II/69[428-32].

59. Ahmed, *Ilel*, II/175[1207].

60. Ahmed, *Ilel*, II/242[1749].

Ebû Yûsuf, Şeybânî ve diğerleri bilgi kaynağı olacak nitelikte değildir;

*Ahmed, Ebû Yûsuf'un (113-182/731-798) peltek konuşan biri olduğunu söyler. Oğlu Abdullah bunu naklettikten sonra babasının; 'Ehl-i Re'y'den hadîs nakledilmez,' dediğini aktarır⁽⁶¹⁾.

*Ahmed b. Hanbel'e oğlu, Ebû Hanîfe'nin arkadaşı, re'y sahibi Muhammed b. Hasan'ı (132-189/749-804) sorar, babası; "Ben ondan hiçbir şey rivâyet etmem," der. Esed b. Amr [Ebû'l-Münzir el-Becelî (190/805)] ile Ebû Yûsuf, Ahmed'in nazarında sadukturlar, fakat, Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarından hiçbirşey rivâyet etmemelidir⁽⁶²⁾.

* Ahmed, Şuayb b. İshak (189/804) hakkında; bir sakınca görmüyorum, fakat Ashabu'r-Re'y ile oturmuştur, Ebû Hanîfe'nin derslerine devam etmiştir, der.⁽⁶³⁾ *Ahmed, Ömer b. Ebî Zâide'nin (150 !) Kaderiye görüşünde olduğunu nakletmiştir.⁽⁶⁴⁾

Diğer fikir akımları da Ebû Hanife ve arkadaşlarıyla aynı kategoride değerlendirilmiştir.

*Ahmed, Salim b. Ebî Hafsa için, 'o, re'y sahibi bir Şiiydi,' diyor.⁽⁶⁵⁾ Bu zat, müfrit bir Emevî düşmanı ve Ali taraftarıymış.⁽⁶⁶⁾

* Ahmed, Yunus b. Habbâb (?)'i; kötü re'y sahibi (*habîsu'r-re'y*) olarak nitelemiştir.⁽⁶⁷⁾ Onun Hz. Osman aleyhtarı, müfrit bir Alici olduğu söylenir.⁽⁶⁸⁾

*Ahmed, Imrân b. Hittan'ın (184/800) Haricî görüşünde olduğunu söylüyor.⁽⁶⁹⁾ Rivâyete göre Haricî anlayışını savunan bir amca kızı varmış, onu bu görüşünden vaz geçirmek maksadıyla kendisiyle evlenmiş, fakat kadıncağız Imrân'ı kendi fikrine ikna etmiş.⁽⁷⁰⁾

61. Ahmed, *Ilel*, I/272[1623]. Keveserî, hadisçilerin Ebû Yusuf'a yönelttikleri tenkitleri, '*Husnu't-Tekâzi fî Sîreti'l-İmam Ebî Yusuf el-Kâdi*, baskı y.y., ty., s.35-38, 49-51.

62. Ahmed, *Ilel*, II/258[1862-1865]. Şeybânî hakkında yapılan değerlendirmeler, Keveserî tarafından biyografisine tahsis ettiği bir kitabında ele alınmıştır. *Bulûğu'l-Emânî fî Sîreti'l-İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*, baskı y.y., ty., s.53-60.

63. Ahmed, *Ilel*, II/31[234].

64. Ahmed, *Ilel*, I/140 [675], 170[890]; Zehebî, *Mîzanu'l-İtidâl*, I-IV., (thk. A.M.Bâcûrî) I.bsk. (ofset) Mısır, 1963,III/197 (6110); İbn Hacer, *Tehzib*, IV/270 (5735) (VII/448).

65. Ahmed, *Ilel*, I/221[1213].

66. Zehebî, *Mîzan*, II/110 (3046)

67. Ahmed, *Ilel*, I/163[841].

68. Zehebî, *Mîzan*, IV/379 (9903); İbn Hacer, *Tehzib*, VI/269 (9218) (XI/437).

69. Ahmed, *Ilel*, I/221[1217].

70. Zehebî, *Mîzan*, III/235-236 (6277).

*Babamın yanında Basralı birinden bahsedildi; o Vakıfî'dir, Ashab-ı hadîs naklettiklerini terketmiştir, dedim. Allah uzak etsin, dedi.⁽⁷¹⁾

*Şerîk (177/793), İbrahim [en-Nahâî]'nin(96/714) Mürcîe hakkında ağır konuştuğunu, söylemiş ve İbrahim'in İrca fikrinde olmadığını ima etmiştir.⁽⁷²⁾

*Ahmed, Osman b. Ğıyas'ın (?) güvenilir (*sika-sebt*) fakat Mürcîî biri olduğunu söylemiştir.⁽⁷³⁾

*Ahmed, Abdülkerim el-Cezerî'nin (127/744) 'Sahibu sünne', Salim[b. Aclân] el-Aftas'ın (132/749) ise 'Mürcîî' olduğunu söylemiştir.⁽⁷³⁾

* Ahmed, Vehb b. Cerîr'i (206/821) 'Sahibu sünne' olarak nitelemiştir.⁽⁷⁵⁾

Buralardan 'sahibu sünne'nin, devrin fikir akımlarından hiç birine mensup olmama anlamına geldiği anlaşılıyor.

* Malik b. Miğvel (158/774)⁽⁷⁶⁾, Şa'bi'nin şöyle dediğini nakletmektedir: (17-104/638-722) 'Hz. Peygamber'in ashabından naklettiklerini al, fakat kendi görüşlerinden naklettiklerini çöpe at.'⁽⁷⁷⁾

* Şa'bi'ye;" senden sonra yerine kimi bırakıyorsun? Diye sormuşlar o da cevaben;'ben fakih değilim; geriye hiçbir fakih de bırakmıyorum. Osman b. Asım [Ebû Hasîn] (128/745) salih bir insandır,' cevabını vermiş.

* Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah (213-290/828-902), babasının; 'İbn Abbas'ın (68/687) ashabı hem hadîsçi hem de müftüdür, dediğini nakletmiştir.⁽⁷⁹⁾ Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre Abdullah b. Abbas'ın ashabından hadis alınabilirmiş.⁽⁸⁰⁾

71. Ahmed, *İlel*, I/241[1360].

72. Ahmed, *İlel*, I/70[193]. 122[546].

73. Ahmed, *İlel*, I/306[1863].

74. Ahmed, *İlel*, I/317[1949].

75. Ahmed, *İlel*, I/363[2297]. Aynı sıfatla nitelediği bir diğer şahıs ta Haccac b. Minhâl'dir. I/367[2326].

76. Kufe'nin gözde hadîsçisi. İbn Sa'd, VI/365; İbn Hacer, *Tehzib*, V/336 (7616) (X/22).

77. Ahmed, *İlel*, I/105[443]; Hatîb, *Şeref*, s.159.

78. Ahmed, *İlel*, I/105[442].

79. Ahmed, *İlel*, I/112 [466].

80. Ahmed, *İlel*, II/18[119].

* Eyyub es-Sahtiyânî'ye (131/748); hadîs'in şimdi mi yoksa eskiden mi daha çok olduğu sorulmuş, o da: 'bugün Kalam çok, dün ise Hadîs daha çoktu, demiştir.'⁽⁸¹⁾

* Ahmed diyor ki; Ebû Asım [Dahhâk b. Mahled'e (212/827)] dedim ki; "sen niye arkadaşın İbn Avn'a benzemiyorsun; o, *re'y* sahibi Hilal'le (245/859) bir araya gelirdi."⁽⁸²⁾

Bu arada, sadece *re'y*'e karşı çıkılmakla kalmamış, Hz. Peygamber'in dilinden *re'y*'i kınayan rivâyetler de üretilmiştir. Ahmed'in oğlu Abdullah, *re'y* aleyhtarı bir hadise yer verir ve babasından naklen onun münker-mevzu olduğunu söyler. Ebû Hureyre'ye (59/678) nisbet edilecek Hammâd b. Yahya Ebûbekir es-Sülemî el-Basrî'nin (?) naklettiği hadis şöyledir: "Bu ümmet bir müddet Allah'ın Kitabıyla, sonra bir müddet Peygamber'in Sünnetiyle amel edecek, sonra da bir müddet *re'y*'le amel edecek."⁽⁸³⁾

Bu rivâyetin münker olduğunu söylemesine karşın, Ahmed'in, râvî Hammâd hakkında müsbet kanaat taşıdığı nakledilir. İbn Maîn gibi ileri gelen hadisçilerin de hocası olan bu Hammâd'ın, rivâyetlerinde hata yaptığı, bazı nakillerinin desteksiz kaldığı belirtilir.⁽⁸⁴⁾ Ondak nakledilen *re'y* aleyhtarı rivâyetin önemi, ikinci asrın ortalarında *re'y* karşıtı anlayışın kendi tezlerini, Hz. Peygamber'in dilinden rivâyetlerle takviye etme ihtiyacı hissettiklerini göstermesidir.

Buradan anlaşılmaktadır ki, ikinci asırda bütün kalam çevreleri ve onlara ilaveten Ebû Hanîfe ve arkadaşları hadisçiler tarafından *re'y* zümresi olarak kabul edilmektedir. Onlar, hadis ilmindeki yetkinliklerinden çok, sahip oldukları fikirler ve mensup oldukları akımlar açısından değerlendirilmeye tabi tutulmakta, bunun sonucunda da kabul yahut reddedilmektedirler. Bu arada 'Ashabü'l-Hadîs' ve 'Sahibu Sünne' nitelemeleri gözükmekte, rivâyetle meşgul olan ve *re'y* olgusuna soğuk bakan kişiler için bu nitelemeler, tanımlayıcı sıfatlar olarak kullanılmaktadır. İkinci asrın başında Hammâd'a karşı takınılan tavır, onun talebelerine karşı da artarak sürdürülmüş, Ebû Hanîfe ve talebeleri hedef haline gelmiştir. Ahmed'in naklettiği rivâyetlerden hareketle bu kuşağa karşı sürdürülen kampanyanın sosyo-kültürel kökenlerini elde etmek mümkün olmamaktadır. Ancak, her ne kadar, *Kitabu'l-İlel*'e yansın da, Ebû Hanîfe'nin

81. Ahmed, *İlel*, I/159[815].

82. Ahmed, *İlel*, I/173[914]. Bir başka yerde haber şöyledir: ' .. O, cuma günleri gelir, Ehl-i Re'y'in meclisine Hilal er-Re'y'in yanına otururdu. Bir gün kendisine; ' sana ne oluyor da arkadaşların ve İbn Avn'ın arkadaşları gibi davranmıyorsun.der., Susar, hiç bir cevap vermez. I/303[1840]; Ukaylî, Ebû Cafer Ahmed b. Amr, *Kitabu'z-Zuafâ el-Kebîr*, I-IV, (thk. A.Emin Kalacı), Beyrut, 1984, II/223.

83. Ahmed, *İlel*, I/185[1009].

84. Zehebî, *Mizan*, I/601 (2279); İbn Hacer, *Tehzib*, II/16 (1777) (III/22-23)

vefatı ile Ahmed b. Hanbel'in vefatı arasındaki zaman diliminde yaşanan siyasi, sosyal ve fikri gelişmelerin, iki kesim arasındaki zıtlaşmayı, derinden etkilediği söylenebilir. Bilhassa kadılık görevlerini üstlenenlerin re'y çevresinden olması, üstüne üstlük bu dönemde yaşanan Mihne olayında bu çevrelerin, hadisçilerle aynı kanaati paylaşmamaları tam bir kamplaşmayı da beraberinde getirmiştir. Burada daha çok psikolojik ve dinî unsurların devrede olduğu dikkatleri çekmektedir.⁽⁸⁵⁾

VI

Çatışma Derinleşiyor

Re'y taraftarı hadisçilere karşı aşırı tavır takınanlardan biri de Ukaylî'dir (322/933). Onun bu kimseler hakkında kaydettikleri, iki zümre arasındaki münaferetin boyutlarını göstermeye kafidir. Ukaylî'nin Ebû Hanîfe ve arkadaşları için yaptığı değerlendirmeyi en açık biçimde şu ifadeler ortaya koymaktadır: 'Bu zümre, hadîsleri hafife alıyor ve gereği ile amel etmiyorlar; olmayan şeyleri ilave ederek rivâyetleri tahrif ediyorlar.'⁽⁸⁶⁾

Ukaylî, çatışmanın psikolojik boyutuna ışık tutan rivâyetleri de eserinde yineler. Bunlardan birine göre; Abdullah b. İdris (120-192/737-807) şöyle der; "bir gün A'maş'ın yanındaydım. Bana, Kasâme konusunda rivâyet olarak ne bildiğimi sordu. Ben de; Babam'ın Hammâd kanalıyla Saîd b. Cubeyr'den naklettiği bir rivâyetten bahsettim. Bunun üzerine: 'Bana Hammad'dan naklediyorsun ha! Bir ay sana hadîs öğretmeyeceğim,' dedi.⁽⁸⁷⁾ A'maş'ın bu öfkesinin temelinde yatan unsur, İbrahim en-Nehaî'nin (96/714), kendisinden sonra yerine Hammâd'ı tavsiye etmesidir.⁽⁸⁸⁾ Muğîre'nin naklettiğine göre, İbrahim'den sonra yerine A'maş'ın oturması bekleniyormuş, fakat Hammâd yapacağını yapmış ve yeri kapmış.⁽⁸⁹⁾ Üstelik Hammâd'ın İrca fikrini ihdas eden kimse olduğu belirtiliyor.⁽⁹⁰⁾ Hatta, Hammâd'ın Mürcie'nin reisi olduğu bile dile getiriliyor.⁽⁹¹⁾

85. Biz, Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusunu ele aldığımız bir çalışmamızda, ikinci asrın ortası ile üçüncü asrın ilk yarısı arasında yaşanan siyasi, sosyal ve fikri gelişmelerin ne gibi sonuçlar doğurduğunu ve rivâyet külliyyatına katkılarının ne olduğunu etraflıca ele aldık. Bkz. Özafşar, "İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı, Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu" Ankara, 1999. Ahmed b. Hanbel'in şahsiyetinin öne çıkması ve onun cephe aldığı çevrelerle ilgili olarak bkz. Zıaul Haque, Ahmad b. Hanbal The Saint-Scholar of Baghdad, Hamdard Islamicus, Vol.VIII No.3, 1985, s.67-90; Melchert, Christopher, The Adversaries of Ahmad Ibn Hanbal, Arabica, XLIV/2/1997, s.234-253.

86. Ukaylî, I/24. Hadisçiler'in Ebû Hanife aleyhtarlığının boyutları ve sebepleriyle ilgili olarak bkz. İbn Abdilber, *el-İrîka fi Fadâilî's-Selâseti'l-Fukahâ*, Beyrut, ty, s.148, 150-152, 173.

87. Ukaylî, I/302.

88. Zehebî, *Nubela*, V/232.

89. Zehebî, a.g.e, V/233.

90. Ukaylî, I/303;I/307.

91. Ukaylî, I/303.

Bununla birlikte Şu'be'nin (82,5-160/701,4-776) naklettiği bir hâdis e hadîşçilerin Hammad'a koydukları çekinceye rağmen onun ilminden vazgeçemediklerinin bir ifadesi gibidir. Şöyle diyor Şu'be: 'Hammâdla birlikte yürüyorduk, yolda Hakem'le karşılaştık, bize doğru geliyordu. Bizi görmesini istemedim. Hakem'in beni Hammad'la birlikte görmesini istemediğimden elimi Hammad'ın elinden çektim ve hemen bir eve girdim.'⁽⁹²⁾ Şu'be'nin kendisinden çekindiği Hakem(115/733), İbrâhim en-Nahaî'nin ileri gelen talebelerinden Hakem b. Uteybe'dir.⁽⁹³⁾ Yine [Muhammed b. Yusuf] Firyâbî'nin (212/827) naklettiğine göre, Süfyan es-Sevrî şöyle demiş: 'biz arkadaşlarımızdan gizli olarak Hammad'ın yanına geldik.'⁽⁹⁴⁾ Bunu söyleyen Süfyan, rivâyetlere Hammad'ın talebesi Ebû Hanîfe'nin amansız muhaliflerinden birisi olarak yansır. Şerîk (177/793) te diyor ki; 'Siz benim Hammad'a ulaşmadığımı düşünüyorsunuz. Ben Dahhak'a dört ay gittim geldim. Arkadaşlarımdan korktuğum için Hammâd'ın derslerini terkettim.'⁽⁹⁵⁾

Bu rivâyetler, daha önce İbn Sa'd ve Ahmed b. Hanbel'in aktardıklarının aynıdır. Bunlar, ilk aşamada re'ycilerle eserciler arasındaki kutuplaşmanın daha henüz tam bir ayrılık noktasına gelmediğini göstermektedir. Bu ayrılık, bir sonraki nesilde gerçekleşecektir. Ukaylî, *ed-Duafâ*'sında Ebû Hanîfe ve talebesi Ebû Yûsuf'a altışar sahife ayırmış ve onların hadîs sahasında yerleri olmadığına ilişkin rivâyet ve görüşlere yer vermiştir.⁽⁹⁶⁾ Muhammed b. Hasan, re'ycidir ve zayıftır. Ebû Hanîfe'nin üç numaralı talebesi Kufeli, Züfer b. Huzeyl de (110-158/728-774) *Re'y* taraftandır. Ahmed b. Hanbel'in 'Kurratu ayn fi'l-hadîs-hadiste göz nuru' olarak nitelediği Muâz b. Muâz (196/811) anlatıyor: 'Birgün, Sevvâr b. Abdullah'ın (156/772) yanında idim. Bir çocuk geldi ve; 'Kapıda Züfer var? Dedi. Sevvâr, Re'yci züfer mi, izin verme, çünkü o bidatçıdır, dedi. Orada oturanlardan bazıları: Amca oğlun yoldan geldi, hem de yürüyerek sana geldi, müsaade etsen iyi olur, dediler. Bunun üzerine müsaade etti de Züfer içeri girdi. Selam verdi, fakat ben onun selamını aldığını görmedim. Baktım, Züfer ona elini uzattı, fakat o onun elini tutmadı. Dönüp ona baktığımı dahi görmedim. Sonunda Züfer çıkıp, gitti.'⁽⁹⁸⁾ Hasan b. Ziyad el-Lü'lûf de (204/819) eleştirisi oklarından kurtulamamış-

92. Ukaylî, I/303.

93. Zehebî, *Nubelâ*, III/208[83]

94. Ukaylî, I/303; Zehebî, *Nubelâ*, V/235.

95. Ukaylî, I/303.

96. Ukaylî, IV/282-285; IV/438-444. Ukaylî ve diğerlerinin Ebû Hanîfe hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, s. 230-265.

97. Ukaylî, IV/54.

98. Ukaylî, II/98. Muâz b. Muâz ileri gelen Basralı bir hadîşçidir. İbn Abdilhâdî, *Tabakât*, I/470 (287); Rivâyette adı geçen Sevvâr Basra kadılığı yapmış bir şahıstır. İbn Hacer, *Tehzîb*, II/450 (3141 (IV/269)). Züfer hakkındaki görüşlerin tenkidi için bkz. Kevserî, *Lemehâtu'n-Nazar fi Sîreti'l-İmam Züfer*, Kahire, 1368, s.22-28.

tır: '...Yezîd b. Harun'a (206/821) Hasan hakkındaki kanaati sorulmuş; 'O, Müslüman mı ki?' diye cevap vermiştir...' (99)

Burada eleştiriye uğrayan simaların hemen hepsi kadılık görevi yapmış, büyük fıkıh otoriteleridir.

İşte bir başka Kufeli, Esed b. Adem Amr el-Becelî (190/805) için Buhârî; 're'y sahibidir, pek makbul değildir,' diyor. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, babasına onun güvenilir olup olmadığını soruyor, cevap olarak babası; 'Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarından hiç bir şey rivâyet edilmemelidir,' karşılığını veriyor.

Bu, iki kesimin kesin olarak köprüleri attığını gösterir. Rivâyetle meşgul olan zümrelerin, re'y taraftarlarını dışlaması, onları sadece bilgi kaynağı olarak kabul etmemekle sınırlı kalmamış, onların sosyal ilişkilerine de aksetmiştir.

*Kufeli Hasan b. Salih b. Hayy el-Hemedânî (100-169/718-785) zâlim idârecilere karşı, silahla ayaklanılabileceği kanaatini taşıyordu.' (101) Hasan, Süfyan es-Sevrî'nin görmeye tahammül edemediği isimlerden birisidir; zalim idarecilere karşı silahlı mücadele yapılması gerektiğini düşündüğü için eleştirilerin hedefi olmuştur. Hatta bu yüzden, eserciler, onun hadislerini yazmaktan kaçınmışlardır. Şiilikle de itham edilmiştir. (102)

*Abdülaziz b. Ebî Revvâd'ın (159/775) Mürciî olduğu söylenir. Mekke'de vefat etmiştir. Cenazesi kılınmak üzereyken; halk Sevrî geldi, Sevrî geldi, der. Sevrî gelir ve safları yararak, halkın bakışları arasında cenazeyi geçip gider ve namazını kılmaz. Abdülaziz, İrca görüşünde olduğu için, Sevrî böyle hareket etmiştir. (103)

Ve diğerleri hakkında söylenenler;

*İsmail b. Sümey' el-Haneffî, Kufelidir. Haricilerin görüşündedir. Nakledildiğine göre kırk yıl Mescid'in yakınında oturduğu halde kendisini, ne Cuma, ne de cemaat namazlarında gören olmuştur. Süfyan, Şube ve Ali b. Asım gibi simalar kendisinden nakilde bulunmuşlar. (105)

99. Ukaylî, I/227. Hasan b. Ziyad hakkında söylenenler ve onun bir savunusu için bkz. Kevserî, *el-İmta' bi Sîreti'l-İmâmeyn Hasan b. Ziyâd ve Sahibihi Muhammed b. Şuca'* Kahire, 1368, s.36-52.

100. Ukaylî, I/23. Krş. Not r.62.

101. Ukaylî, I/231.

102. Zehebî, a.g.e., I/496 (1869); İbn Hacer, a.g.e., I/553 (1478) (II/285).

103. Ukaylî, III/6,96; Zehebî, a.g.e., II/628 (5101).

104. Ukaylî, I/78.

105. Zehebî, *Mizan*, I/233 (892); İbn Hacer, *Tehzib*, I/252 (559) (I/305).

*Eyyub b. iz et-Tâf (?); İrcâ fikrine sahiptir; saduktur.⁽¹⁰⁶⁾

*Hakîm b. Hizâm (?) Kaderiye görüşündedir.⁽¹⁰⁷⁾

*Ata b. Ebî Meymûne (?), Kaderiye görüşündedir.⁽¹⁰⁸⁾

*Halid el-Abd el-Basrî (?) Kaderiye görüşündedir.⁽¹⁰⁹⁾

*Yunus diyor ki: 'Allah'ın karşısına zina, hırsızlık ve içki suçuyla çıkmam bana, Amr' [b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî, Ebû Osman (80-144/699-761)]'ın ve arkadaşlarının görüşüyle çıkmadan daha sevimlidir.'⁽¹¹⁰⁾

*Abdülmelik b. A'yun (?) Re'y sahibi, Şii, Rafîzîdir.⁽¹¹¹⁾

*İmrân [b. Dâver] el-Kattan (?), propagandisti olmamakla birlikte Harici görüşündedir.⁽¹¹²⁾ Hatta, bir vakit verdiği fetva sebebiyle çok kan dökülmüştür.⁽¹¹³⁾

*Ashab-ı hadîs'in nazarında Muhammed b. Abdullah b. el-Musennâ el-Ensârî'nin (118-215/736-830) kıymetini düşüren şey, başka değil, sadece onun *re'y*'le meşgul olmasıdır.⁽¹¹⁴⁾

Ukaylî'nin kaydettiği rivâyetlerden anlaşılmalıdır ki eserçiler ve *re'y*çiler arasındaki kutuplaşmanın giderek dini gerekçesi ağır basmaktadır. Daha başta onun Ebû Hanife ve arkadaşlarını hadisleri hafife almak ve onların gereğiyle amel etmemekle itham etmesi, aleyhtarlığın dini dayanağıdır. Kıyas metodunu işlettiği için bazılarıyla beşeri ilişkilerin kesilmesi, Mürcîî oldukları gerekçesiyle kimilerinin cenaze namazlarından vaz geçilmesi, çatışmanın geri planındaki dini motivasyonu göstermektedir.

VII

Gruplaşma - Manifestolar ve Kara Listeye Alınan Diğerleri

Kimilerince kendisine Cerh ve Tadil filozofu denilen İbn Hıbbân (354/965) *re'y eser* çatışmasının boyutlarını ve rivâyetlere nasıl aksettini bizlere zengin rivâyet örnekleriyle sunmaktadır. O, kendi yaşadığı dönemde durumun nasıl bir görüntü arzettiğini şu cümlelerle ortaya koyar;

106. Ukaylî, I/108; İbn Hacer, a.g.e, I/314 8747) (I/406).

107. Ukaylî, I/317; II/292; Zehebî, a.g.e, I/585(2218).

108. Ukaylî, III/403-404; Zehebî, a.g.e., III/76 (5650).

109. Ukaylî, II/12; III/5, 58, 145, 219, 346.

110. Ukaylî, III/285.

111. Ukaylî, III/34.

112. Ukaylî, III/301; Zehebî, *Mizan*, III/236 (6282).

113. Zehebî, a.g.e., III/236. Bu, Hicrî 145 yılındaki ayaklanma olmalı. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/86-88.

114. Ukaylî, IV/91; Zehebî, a.g.e., III/600 (7765).

*... "İki gruba ayrıldılar. Onlardan bir kısmı Şehir şehir dolaşan haber talebeleri-talebetu'l-ahbâr idi. Bütün amaçları hadîs yazmak ve ezberlemeden, künhüne vakıf olmadan, sahih'ini sakiminden ayırmadan hadîs toplamaktı. Öyleki sonunda halk-avam onları 'haşeviye' diye adlandırdı. Diğer grup ise, bütün uğraşları görüşleri bellemek, münakaşa etmek olan fakihlerdir. Bunlar da, sünnetleri ve içeriklerini ezberlemekten; kabul şartlarını öğrenmekten; sahih ve sakimini birbirinden ayırdetmekten yüz çevirmişler; hatta sünnetleri kesin bir biçimde kulak ardı etmişlerdir..."⁽¹¹⁵⁾

İbn Hibban'ın nakillerinde eser, rivâyet, haber, hadîs, isnad, 'Din' ile özdeşleştirilmekte; adeta bunlar, rivâyetle meşgul olan zümrelerin, re'y ehline karşı manifestosu olarak zikredilmektedirler.

* 'Bu ilim -hadîs- din'dir. Dininizi kimden aldığınıza iyi bakın.'⁽¹¹⁶⁾

*Kuteybe b. Saîd (240/854) anlatıyor: Ebû Saîd el-Haddâd'ı işittim şöyle diyordu: 'Hadîs yol'dur, re'y ise ova. Ovada isen dilediğin tarafa gidersin, ama yolda isen, tepe üstü düşmemek için dikkatli olmalısın.'⁽¹¹⁷⁾

İsnad bir savaş aracı gibi görülüyor;

* Süfyan es-Sevri şöyle diyor: 'İsnad müminin silahıdır; eğer silahı bulunmazsa, ne ile savaşacak.'⁽¹¹⁸⁾

Re'y ehlinde oldukları için cerhedilenler vardır.

*Ahmed b. Abdullah b. Halid (Ebû Aiel-Cüveybârî).. deccallardan bir deccaldır, yalancıdır....Eğer, ehl-i re'y'e hali gayrı malum olmasaydı, bütün hadisçiler nazarında, sika râvîlere rivâyet etmedikleri haberleri yalan olarak nisbet etmesiyle bilindiği için bu kitapta asla onu zikretmezdim..⁽¹¹⁹⁾

*Esed b. Amr el-Becelî: Kufe ehliendir. Künyesi Ebû Munzir'dir. Ashab-ı re'y'dendir. Ebû Hanîfe'nin ashabı ondan rivâyet etmişlerdir. Burada onu zikrettim, çünkü ashab-ı hadîs teaccüp maksadıyla kendisinden pek çok haber rivâyet etmişlerdir; 190'da vefat etmiştir.⁽¹²⁰⁾

*Asram b. Ğıyas(?): Mürcif idi, hadîs inkarcısıdır. Hadîslerini, ashab-ı re'y'den alarak nakletmiştir..⁽¹²¹⁾

115. İbn Hibban, *Mecrûhîn*, I/11.

116. İbn Hibban, a.g.e, I/22-23.

117. İbn Hibban, a.g.e, I/26.

118. İbn Hibban, a.g.e, I/27.

119. İbn Hibban, a.g.e, I/142; Zehebi, *Mizan*, I/106 (421).

120. İbn Hibban, a.g.e, I/180.

121. İbn Hibban, a.g.e, I/183; Zehebi, a.g.e., I/273 (1018).

*Halid b. Yezid el-Ömerî Ebû'l-Velîd (229/843): Mekke'de yaşayan bir şeyhtir; Re'y ekolü taraftarıdır. Kendisinden hadis yazarların çoğu ashab-ı re'y'dir; zikriyle meşgul olunmaz, zira, güvenilir kimselerden uydurma haberler nakleder.^{'(122)}

*Salih b. Muhammed et-Tirmizî (?); 'Kötü bir adamdı. Mürcîî, Cehmî ve bidata çağırın bir insandı; içki satar, içilmesini de mubah sayardı; rüşvetle Tirmizî'ye kadı olmuştur. Ehl-i hadis'in üzerine sıyrılmış bir kılıçtı. İman, söz ve fiil birliğidir diyenleri cezalandırırdı. Birgün ehli hadis'ten salih bir zatı yakalatmış, boynuna ip bağlatarak, halkın arasında dolaştırılması emrini vermiştir.... Hadîslerini yazmak ve kendisinden rivâyette bulunmak helal olmaz. Ashab-ı hadîs, ondan hiç hadis yazmamışlardır. Rivâyetleri ehl-i re'y nezdinde bulunur...'

Zehebî'nin naklettiğine göre, Humeydî Mekke'de onun için kunut yapar, ona beddua edermiş. Adam, Kur'ân'ın mahluk olduğu düşüncesindeymiş.⁽¹²⁴⁾

*Abdullah b. Müslim b. Ruşeyd ed - Dimeşkî (II. / VIII. asır): 'Nisabur'a gelmiş, orada rivâyette bulunmuştur. Ashab-ı re'y, kendisinden hadis yazmışlardır.^{'(125)}

*Abdullah b. Hâris b. Hafs b. Hâris b. Ukbe el-Kureşî, Ebû Muhammed es-Sanânî (?): '..Deccâl bir ihtiyardır... Çoğunlukla kendisine ashab-ı re'y ve Kerrâmîler gider gelirmiş..^{'(126)}

*Abdülaziz b. Ebî Ravvâd (159/776):'...İrca görüşünü taşıdığı için Sevri cenaze namazını kılmamıştır. Mürcîîlikte müfrit, Sünnet taraftarlarına karşı aşırı kin güden birisi, nasıl müttaki olabilir?'⁽¹²⁷⁾

*Güneym b. Salim:'... Hadislerinin çoğunu, ashab-ı re'y nakletmiştir.^{'(128)}

*Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (189/804): Sahibi re'y'dir. Propagandist bir Mürcîîdir.^{'(129)}

*Muhammed b. Kasım et-Tâykânî (?):'...Sadece, ashab-ı re'y hadislerini yazmıştır..^{'(130)}

İbn Hibbân'ın Ebû Hanife ve onun en önde gelen talebesi Şeybânî dahil kara listede zikrettiği isimlerin kötü vasıfları; re'y sahibi olmak,

122. İbn Hibban, a.g.e, I/292.

123. İbn Hibban, a.g.e, I/370.

124. Zehebî, *Mizan* II/300 (3825).

125. İbn Hibban, a.g.e, II/44. [İbn Lehi'a'dan (-174) rivâyet etmektedir]

126. İbn Hibban, a.g.e, II/47.

127. İbn Hibban, a.g.e, II/136-137.

128. İbn Hibban, a.g.e, II/203.

129. İbn Hibban, a.g.e, II/276.

130. İbn Hibban, a.g.e, II/311.

Mürçif olmak, hadis düşmanı olmak, Deccal olmak, Kur'ân'ın yaratılmış olduğuna inanmak ve benzerleridir. Özellikle Ebû Hanife'ye kitabının matbu nüshasında 12 sahife ayıran İbn Hıbban onun; re'y sahibi, Mürçif düşüncesinin propogandisti, Kufe'de Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrini ilk defa dile getiren biri olduğunun altını çizer.⁽¹³¹⁾ Ebû Hanife aleyhine kaleme alınan şiirler, onun şahsında re'ycilere duyulan antipatinin duygusal derinliğini göstermeye kafidir.⁽¹³²⁾

VIII

Bidatçı, Sapık, Sünnet ve Eser Düşmanı,

Hatta, Allah'ın Düşmanı Ashâbu'r-Re'y (!!)

Hadisçiliğin sembol ismi Ahmed b. Hanbel ve ona tabi olanların biyografilerine tahsis ettiği *et-Tabakât'*ında Ebû Ya'la (459/1066) gerek hadisçileri öven gerekse re'ycileri yeren çok miktarda rivâyete ve görüşe yer vermiştir. İşte bunlardan bazıları:

*Abdolvahhab el-Varrâk (250/864): 'Ahmed b. Hanbel gibisini görmediğini söyleyince, yanındakiler; Ahmed'in diğer kimselere ilim ve fazilet olarak ne gibi üstünlüklerine şahit olduğunu sorarlar. O da: 'O öyle bir adam ki, kendisine altmış bin mesele sorulmuş ve o her birine hep 'haddesenâ' ve 'ahberanâ' diye cevap vermiştir' karşılığını verir.⁽¹³³⁾

*Şafîf (204/819) de ; 'Kim Ahmed b. Hanbel'e kin güderse, o kafirdir,⁽¹³⁴⁾ dermiş. Ebû Ya'lâ'nın kanaatine göre sadece hadisçiler, onların da Ahmed b. Hanbel'e tabi olanları 'ehlu'l-ilm, ashâbu'l-eser ve ehlu's-Sünne'dir.⁽¹³⁵⁾

* Ahmed b. Cafer Ebû'l-Abbas el-Fârisî el-Istahrî'nin (?) naklettiğine göre Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel'in 'ashabu'r-re'y' hakkındaki kanaati şudur:

'..Bunlar, bidatçıdırlar; sapıktırlar; sünnet'e ve esere düşmandırlar; hadisleri iptal ederler ve Rasullullah (s.a)'a karşı çıkarlar; Ebû Hanife'yi

131. Bu iddianın tenkidi için bkz. Abdur-Rahman Momin, 'İmam Abu Hanifa and The Doctrine of Khalq al-Qur'ân', *Hamdard Islamicus*, vol.IX, no:3 (1986) s.41-50. Bu tür iddialara verilen cevaplar için bkz. Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatib alâ mâ Sâkahû fi Terce-met-i Ebi Hanife mine'l-Ekâzib*, Beyrut, 1981, s.61-70; Leknevî, Abdülhay, *er-Ref'u ve't-Tekmil fi'l-Cerhi ve't-Ta'dil*, (thk. A.Ebû Gudde) III.bksk., Beyrut 1987, s.81-83; 352-373.

132. İbn Hıbban, a.g.e, III/72.

133. Ebû Ya'lâ, I/6.

134. Ebû Ya'lâ, I/13.

135. Ebû Ya'lâ, I/24.

ve onun gibi düşünenleri imam edinirler; onların dinini, din edinirler. Rasûlullah'ın ve ashabının sözlerini bırakıp da, bu görüşe sapanlarınkinden daha açık sapıklık, ne olabilir?..

...Bu görüşlerden birini benimseyen, yahut doğrulayan veya ondan memnun olan ya da onu seven kimse sünnet'e ters düşmüş, cemaattan ayrılmış, eser'i terkederek ona aykırı beyanda bulunmuş ve bid'ata düşmüştür...

....Ashabu'r-Re'y'e gelince; onlar 'ashabu's-sünne'yi 'nâbite' ve 'haşeviye' diye adlandırdılar. Bilakis, Allah'ın düşmanı ashabu'r-re'y, 'nâbite' ve 'haşeviye'dir; Rasulullah'ın eserlerini ve hadislerini terkedip re'y ile hareket etmişler; din'de istihsan ve kıyas yapmışlardır. Kitab ve Sünnet'e aykırı hüküm vermişlerdir. Bunlar, bidatçı, cahil ve sapıktırlar. Yalan ve iftira ile dünyalık kazanmaya çalışmaktadırlar. Allah, hakkı söyleyip, eser'e tabi olan, Sünnet'e sarılan ve salihlere uyan kimseye rahmet etsin..^{'(136)}

*Ahmed b. Hasen et-Tirmizî (250/864) diyor ki: "Ebû Abdullah'a sordum, 'Şâfiî'nin kitaplarını yazabilirmiyim? Bana: Hadîs sahibi birinin ona pek az ihtiyacı olur, dedi."^{'(137)}

Bir başka versiyonda ise Ahmed'in tepkisi, şöyledir:"Bir kimsenin Şâfiî'nin kitaplarını yazmasını doğru buluyormusun dedim; hayır dedi. Onun *er-Risâle*'sinin yazılmasına ne dersin? Deyince ise: "Bana bidat olan bir şey hakkında soru sorma, dedi. Sen yazdın mı? Dedim. Allah'a sığırım, dedi."^{'(138)}

Ahmed diyor ki; 'ne Malik'in, ne Süfyan'ın, ne Şâfiî'nin, ne İshak b. Râheveyh'in ve ne de Ebû Ubeyd'in sözlerini yazın."^{'(139)}

* Ebû Muzahim el-Hâkânî anlatıyor: 'Amcam, Abdurrahman b. Yahya b. Hakan'ı işittim diyordu ki; Ahmed b. Hanbel'e, Süfyan'ın *Câmi*'i mi, yoksa Malik'in *Muvatta*'ı mı daha çok hoşuna gidiyor? diye sordum. Bana: 'ne o, ne de öbürü, eser'e sarıl,' cevabını verdi."^{'(140)}

* Abdullah b. Utbe b. Mesud (74/693) şöyle diyor: 'Eser'e bağlı kaldığın sürece, yolunu sapıtmazsın."^{'(141)}

136. Ebû Ya'lâ, I/35-36.

137. Ebû Ya'lâ, I/38.

138. Ebû Ya'lâ, I/57.

139. Ebû Ya'lâ, I/57. Aziz al-Azmeh, a.g.m., s.259.

140. Ebû Ya'lâ, I/207.

141. Ebû Ya'lâ, I/71.

*İbrahim el-Harbî (285/898) de şöyle diyor: 'Size, bu ashab-ı hadis'in sözüdür, dediğim her şey, Ahmed b. Hanbel'in sözüdür. Ta çocukluğumuzda Peygamber'in hadîsine, Sahabe'nin sözlerine ve Tabiûna uyma aşısını, kalbimize o yapmıştır.'⁽¹⁴²⁾

* Büdeyl b. Muhammed b. Esed (?) anlatıyor: ' İbrahim b. Saîd el-Cevherî (247/861) ile birlikte öleceği gün veya öleceğinden bir gün evvel, Ahmed b. Hanbel'in yanına girdik. Bize: 'Sünnet'e sarılın. Eser'e sarılın. Hadîs'e sarılın.- Aşhab-ı re'y'i sayarak- Falan'ın ve falan'ın görüşlerini aman ha yazmayın, dedi.'⁽¹⁴³⁾

* Abbas ed-Dûrî (185-271/801-884) Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediğini nakleder: 'Aşhab-ı hadis'in şu işine şaşılır; herhangi bir mesele ile karşılaştıkları vakit, o konuda Hasen, İbn Sîrîn, Atâ ve Tâvus'tan görüşler nakledildiği halde, aşhab-ı re'y'e gidip, konuyu onlara sorarlar; kendi ellerindeki ilme baksalar, onda tefakküh etseler, olmaz mı?'⁽¹⁴⁴⁾

* Ebûbekir [Ahmed b. Muhammed b. Harun- (311/923)-] el-Hallâl naklediyor; Ebû Abdullah'ı işittim, kendisine re'y konusu soruldu. Sesini alabildiğine yükselterek; 'hiç bir re'y'i yazma,' dedi.'⁽¹⁴⁵⁾

* Muhammed b. İbrahim el-Büşencî (290/903), Ahmed'in şöyle dediğini işittir: 'Allah Teâlâ'ya, Mürciilere buğzetmek suretiyle yaklaşın; çünkü bu, bizim nazarımızda en sağlam işlerden bir tanesidir.'⁽¹⁴⁶⁾

*..'Üç şey kimde bulunursa, o kimse münafıktır' gibi hadisler tağlîz için değildir; geldikleri gibi nakledilirler. Hiç kimsenin onları yorumlaması caiz değildir....Bu kabil sahih olarak nakledilen ve hıfzedilen hadislere yorumunu bilmesek bile, biz teslim oluruz; o konuda konuşmayız, tartışmayız ve onları yorumlamayız. Fakat, bize geldiği gibi rivâyet ederiz; iman ederiz ve onların Rasulüllah'ın söylediği şekliyle hak olduğunu biliriz. Onlara teslim oluruz, reddetmeyiz.'⁽¹⁴⁷⁾

* Ebû Bekir el-Hallâl'a göre M. İbn Yunus anlatıyor: 'Ebû Abdullah'a re'yle meşgul olmanın hükmünü sordum; 'Sünnete sarıl' dedi. Dedim ki: 'Ey Ebû Abdullah, hadisçi olan kimse, muhaliflerinin görüşünü öğrenmek için re'y ile meşgul olurmu, dedim. O yine; 'Sünnete sarıl,' dedi.'⁽¹⁴⁸⁾

142. Ebû Ya'lâ, I/92.

143. Ebû Ya'lâ, I/120.

144. Ebû Ya'lâ, I/238.

145. Ebû Ya'lâ, I/263.

146. Ebû Ya'lâ, I/264.

147. Ebû Ya'lâ, I/311. Esercilerin rivâyetlerin yorumlanması noktasında takındıkları tavır biz, *Hadîs'i Yeniden Düşünmek, Fıkhi Hadisler Bağlamında Bir İnceleme*, isimli kitabımızda ele aldık. Ankara 1998, s.81-100, 181-192.

148. Ebû Ya'lâ, I/327.

*Ahmed b. Hanbel'e bir adam: 're'yi yazabilirmiyim? diye sordu. O; 'hayır, âsâr ve hadîs'e sarıl,' cevabını verdi. Soruyu soran şahıs: 'Ama, Abdullah b. el-Mubarek (181/797) re'yi yazdı,' deyince Ahmed: 'İbnü'l-Mubarek, gökten inmemiştir. Biz, ilmi en yüksekte almakla emrolunduk, dedi.'⁽¹⁴⁹⁾

*Ahmed b. Sa'd el-Cevherî (?), Ahmed b. Hanbel'i şöyle derken işitir: 'Müslümanlar için Cehmiyye'den daha zararlı kimse yoktur. Onlar Kur'ân'ı ve Rasulüllah'ın hadislerini iptal etmek istiyorlar.'⁽¹⁵⁰⁾

*Aman ha, Cehm'in görüşlerinden sakının. Zira o, re'y, kelim ve münakaşa adamıdır.⁽¹⁵¹⁾

*Yahya b. Salih el-Vuhâzî (137-222/754-836) anlatıyor: 'Ahmed b. Hanbel, şu tarafa -Hımıs'a- geldi ve gençlerden hadis yazdı, ama yaşlılardan yazmadı. Hımıs'a geldiği vakit Yahya [el-Cuzcânî'ye] gitti ve ona: 'eğer, re'y'i terkedersen sana gelirim, dedi. Çünkü Yahya, ehli re'yin [Ebû Hanîfe'nin] kitaplarını dinler ve onlar gibi düşünürdü, bu yüzden Ahmed ona gitmedi. Ben de bir gün Yahya'nın yanındaydım, İrcâ'dan bahsetti, derhal ona gidip gelmeyi kestim ve ondan hadis yazmadım.'⁽¹⁵²⁾

Bahis konusu olan Yahya, Ebû Süleyman el-Cuzecânî'dir.

*Yaşadığı dönemin en renkli Hanbelî âlimlerinden olan Hasen b. Ali b. Halef Ebû Muhammed el-Berbahârî (329/940) şöyle der:

'.. Sorup, düşünmeden herhangi bir konuya dalma. Sahabeden, yahut ulemadan herhangi biri o konuda birşeyler söylemiş mi? Eğer, onlardan nakledilen herhangi bir eser'e rastlarsan ona sarıl ve onu çiğneme; ona hiçbirşeyi tercih etme, aksi halde ateşi boylarsın....Sünnet'te, kıyasa yer yoktur. Ona misaller de getirme. O konuda arzulara uyma. Mahiyetine girilmeden ve yorum da yapılmadan sadece Rasulüllah'ın âsâr'ı tasdik edilir. Niye? Nasıl? Diye sorular sorulmaz. Kelam, tartışma, münakaşa gibi şeyler muhdestir. Sahibi, hakka ve sünnete isabet etse bile, bu muhdes şeyler, kalbe şüphe verir....Bir adamın âsâr'a dil uzattığını, onları kabul etmediğini yahut onlardan herhangi birini inkar ettiğini görürsen, onun Müslümanlığından şüphe et. Çünkü o kötü sözlü ve kötü görüşlü birisidir. Rasulullah'a ve Ashabına dil uzatmaktadır. Biz, Allah'ı da, Peygamber'i de, Kur'ân'ı da, hayrı ve şerri de, dünyayı ve âhireti de, hepsini, âsâr ile öğrendik. Kur'ân'ın Sünnet'e olan ihtiyacı, Sünnet'in Kur'ân'a olan ihtiyacından daha fazladır...

149. Ebû Ya'lâ, I/329.

150. Ebû Ya'lâ, I/47.

151. Ebû Ya'lâ, I/342.

152. Ebû Ya'lâ, I/402.

...Bilesin ki, ta eskiden beri ilim ehli, Cehmiye'nin görüşlerini reddederlerdi. Abbâsîlerin hilafetine kadar bu, böyle devam etti. Abbâsîler devrinde şu çobanlar-davarlar halk hakkında ileri geri konuşular ve Rasulül-lah'ın âsâr'ını reddettiler. Kıyas ve re'y ile hareket edip, kendileri gibi düşünmeyenleri tekfir ettiler. Cahil, gafil ve bilgisizler onların sözüne kapılıp farkına varmadan küfre düştüler. Pek çok yönden ümmet perişan oldu. Pek çok yönden küfre düştü. Pek çok yönden de bidat çıkamp, ayrılığa düştüler. Sadece Rasulüllah'ın ve ashabının sözlerine bağlı kalanlar kurtuldu....

.... Bilesin ki, din takliddir. Rasulüllahın Ashabını taklid Bi-lesin ki, Cehmiyye'nin helak olmasının sebebi, Allah hakkında düşünme-leri ve Niçin? Nasıl? gibi sorular sorarak, âsâr'ı terkedip kıyası vazetme-leridir. Dini kendi görüşlerine kıyas etmişlerdir Rasulüllah'ın bir tek hadisini reddeden kimse, eser'in tamamını reddetmiştir. O, Azim olan Allah'ı inkar etmiştir Aman, Kelam'dan, ve Kelam Ehli ile bir arada olmaktan sakın.! Asâr'a sarıl ve ehl-i âsar ile ol. Onlara sor, onlarla otur ve onlardan iktibas et Bir adam'ın âsâr'a ta'n ettiğini, yahut reddettiğini veya âsâr'dan başka birşey istediğini işitirsen, onun Müslümanlığından şüphe et. Hiç kuşku yok ki o, heva sahibi bir bidatçıdır Eğer, bir adam Malik b. Enes'i seviyor ona uyuyorsa bilesin ki inşaallah o, Sünnet ehlidir. Eğer, bir adam Ebû Hureyre ve Useyd'i seviyorsa bile-sin ki inşaallah o da, Sünnet ehlidir. Eğer bir adam, Eyyub'u, İbn Avn'ı, Yunus b. Ubeyd'i... Zurey'ı, Muâz b. Muâz'ı, Vehb b. Cerîr'i, Hammâd b. Zeyd'i, Hammâd b. Seleme'yi, Malik b. Enes'i, Evzâf'yi ve Zâide b. Kudâme'yi seviyorsa bil ki o, Sünnet ehlidir. Eğer bir adam, Ahmed b. Hanbel'i, Haccâc b. Minhâl'i, Ahmed b. Nasr'ı seviyor ve onları hayırla yadediyorsa, onların görüşlerini paylaşıyorsa bilesin ki o da, Sünnet ehli-dir Bir adam'a eser rivâyet ettiğinde, onu istemeyip, Kur'an'ı istedi-ğini duyarsan o adamda zındıklık bulunduğu hiç şüphe etme. Hemen yanından kalk ve onu terket âsâr'a, ve ehl-i âsâr'a ve taklide sarıl. Çünkü din, Hz. Peygamber'i ve Ashabını taklidden ibarettir. Bizden evvelkiler bizi şüphede bırakmamışlardır, şu halde onları taklid et; rahat bul, eser'i ve ehl-i eser'i çiğneyip geçme....⁽¹⁵³⁾

*Berbehâfî oturduğu her mecliste mutlaka Allah'ın (c.c.) Muham-med'i (s.a) arşta yanına oturtacağını dile getirmiş.⁽¹⁵⁴⁾

*Bişr b. el-Hâris (227/841) diyor ki: 'Sünnet İslam'dır, İslam da Sün-net.'⁽¹⁵⁵⁾

153. Ebû Ya'lâ, II/15-16,18-19,25,29-30,34,36-37,39.

154. Ebû Ya'lâ, II/43.

155. Ebû Ya'lâ, II/41.

*Devrinin bir başka renkli siması Abdullah b. Süleyman el-Eş'as b. İshak b. Ebî Davûd (230-316/844-928) esercileri savunmak için yazdığı şiirinde şöyle diyor:

Kişilerin re'y ve sözlerinden aman ha uzak dur,
Peygamber'in sözü en iyi ve en açık olandır.
Dinini eğlence edenlerden olma sakın
Yoksa, hadis ehline dil uzatır, onları kınarsın.⁽¹⁵⁶⁾

** **

Hanbelfler, din'de, zühd ve takvada benzeri olmayan bir kitledir,

Yaratıldıklarından bu yana Allah'ın kitabı, hadîs ve uyarıcının
getirdiğiyle hüküm vermektedir.⁽¹⁵⁷⁾

Ebû Ya'la'nın naklettikleri, klik duygusunun, zamanla zirveye çıktığını göstermektedir. Bu rivâyetler, bilhassa Ahmed b. Hanbel'den sonra, ona bağlılık hisseden çevrelerin, eserciliğin bayraktarlığını; hatta dini temsil yetkisini, kendilerine tahsis ettiklerini ortaya koymaktadır. Öyleki yalnızca onlar, 'ehlü'l-ilm, ehli'l-eser ve ehli's-Sünne'dir. Kendileri dinin hamisi olarak nitelenirken, muhalifleri sünnet ve eser'in düşmanı, sapık ve bidatçı olmak gibi dinî literatürde yer alan en olumsuz niteliklerle yaftalanmaktadır. Bununla da kalınmamakta, re'y'in kapsamı iyiden iyiye genişletilerek, ikinci asrın en ileri gelen hadis otoritelerinin eserleri bile dışlanmaktadır. Rivâyetlerin hiçbir biçimde yorumlanmasına izin verilmemektedir. İşin ilginç tarafı, nefretin bile Allah'a yaklaştıran bir unsur olarak kabul edilmesidir. Mürciilere buğzetmek, Allah'a yakınlaşmanın bir vasıtası olarak tavsiye edilmektedir. Acaba, bugün de zaman zaman örnekleri görülen ve kendilerinden farklı düşündüğünü tasavvur ettikleri kimseleri, meseleleri düşmanca ele almakla itham eden anlayışın tarihi kökleri buralara kadar uzanıyor mu? Bu anlayışın ve kaynaklarda yer alan bu kabil rivâyetlerin, gerek fertleri, gerekse toplumu nasıl etkilediği ve ne tür davranış modellerine yol açtığı, ayrı bir inceleme konusudur. Ancak, sosyal münasebetlere dair nakledilenler, doğru kabul edilecek olursa, yukarıda tasvir edilen anlayışın, kitapların satırları arasına sıkışıp kalmadığı söylenebilir. Bunun İslam kültür tarihinde oynadığı rolü görmek için günümüze kadar uzanan bir süreç içerisinde İslam kültürünün sosyal tarihini kapsamlı bir biçimde ele alan çalışmaları beklemek durumundayız.

156. Ebû Ya'lâ, II/54.

157. Ebû Ya'lâ, II/201.

IX

Çatışmanın Temelleri ve Yansımaları

Hatib-i Bağdâdî (463/1070) hadisçilerin üstünlüklerini dile getirmek için kaleme aldığı eserinde iki anlayış arasındaki çatışmanın temellerini ve yansımalarını en iyi biçimde ortaya koyar. Hatib'in özellikle '*Tarihü Bağdad*'ında, re'y ehline mensup kimselere karşı takındığı tavra ve kitabına aldığı rivâyetlere burada yer vermeyeceğiz. Hiç kuşkusuz, Hatib'in Ebû Hanife ve talebeleri ile ilgili kaydettiği rivâyetler, re'y, eser çatışmasının orjinal ürünleridir. Bu ürünlerin kritiğini Kevserî (1952) yapmıştır.⁽¹⁵⁸⁾ Biz, sadece şu noktanın altını çizmek istiyoruz; Hatib'in 'Tarih'inde kaydettiği rivâyetlere karşı gösterilen tepki, ilk bakışta duygusal bir tepki olarak yorumlanabilir. Bunda haklılık payı da olabilir. Hatta, bir biyografi ve tarih kitabında kimi rivâyetlere yer verdiği için yazarın kıyasıya eleştirilmesi anlamsız da görülebilir. Ancak, bütün bunlar, eğer kitabın yazarı, Taberî'nin (310/922) yaptığı gibi, sadece kendisine intikal eden bilgiyi, sonraki kuşaklara aktarma amacıyla yapıldığı, kendi yorum ve tercihini işin içine karıştırmadığı taktirde makul görülebilir. Eğer, Hatib'in yaptığı gibi, kendi görüşünün bir ifadesi olarak bu kabil rivâyetlere yer veriliyorsa, o taktirde, hem yazarı hem de delillerini eleştirme hakkı, kimseye çok görülmemelidir. Kaldı ki, Hatib'in kitabı, sadece bir biyografi ve tarih kitabı değildir, aynı zamanda bir cerh ve ta'dil kitabıdır. Dolayısıyla zikredilen şahısların, şahsî, dînî, ahlâkî ve ilmî kıymetleri hakkında kişisel değerlendirmeler içermektedir. Bu değerlendirmelerde Hatib'in kendi beyanına göre, onun görüşünü yansıtanlar, biyografinin sonunda zikrettiği rivâyetlerdir.⁽¹⁶⁰⁾ Ebû Hanife'nin biyografisinde ise son kısımda kaydettiği rivâyetlere geçmeden evvel şöyle diyor, "Biz, Eyyüb es-Sahtiyânî, Süfyan es-Sevrî, Süfyan b. Uyeyne, Ebû Bekir b. Ayyaş ve benzeri otoritelerden Ebû Hanife'yi metheden rivâyetleri kaydettik. Ancak, bu şahısların da içinde bulunduğu geçmiş otoritelerden Ebû Hanife ile ilgili olarak nakledilen ve hadis râvileri nezdinde muteber olan rivâyetler, bu naklettiklerimizin hilafıdır." Bunun ardından matbu nüshada yaklaşık 80 sahife tutan rivâyet örneklerine yer veriyor.⁽¹⁶¹⁾

Şimdi Hatib'in Ashâb-ı hadis'in şerefine tahsis ettiği kitabından çatışmanın farklı yansımalarını görelim.

158. Kevserî'nin '*Te'nîbu'l-Hatib alâ mâ Sâkahû fi Tercemeti Ebi Hanife mine'l-Ekâzib*, (Beyrut, 1981) adlı eseri bu amaçla kaleme alınmıştır.

159. Taberî, *Tarih*, I/8. (I/7).

160. Zehebî, *Tezkire*, III/1138-1139; Zehebî, *Nubelâ*, XVIII/278.

161. Hatib, *Tarih*, XIII/369-454.

162. Hatib, *Şeref*, s.7[5,145]; Zehebî, *Nubelâ*, XVII/229.

*Süfyan (97-161/715-777) Din'in âsâr'a dayandığını re'y'e dayanmadığını üzerine basa basa tekrarlamış.⁽¹⁶²⁾ Öyleki buna göre 'İnsanın başını dahi eser'e göre kaşması gerekmiş.⁽¹⁶³⁾ Ona göre, hadisler birer silahtır. Dolayısıyla çoğaltılmalıdır. O, Allah'ı arayan bir kimse için hadîs'ten daha hayırlı birşey bilmemektedir. İnsanlar, yemelerinde içmelerinde ona muhtaçtırlar;⁽¹⁶⁴⁾ hatta hastalandıklarında bile. Remâdî (182-265) rahatsız olduğu vakit; Ashab-ı Hadisi çağırır, geldiklerinde de; 'bana hadîs okuyun,' dermiş.⁽¹⁶⁵⁾ Bu sebeple Abdullah b. Davud'a (126-213/743-828) göre İnsanın çocuğunu hadîs dinlemeye zorlaması gerekir... Din, Kelamla değil, âsâr ile yaşanır.'⁽¹⁶⁶⁾ Evzâf (157/773), her şeye rağmen eser'i salık verir ve; 'İnsanlar seni dışlasa da, seleften nakledilen âsâr'a sarıl; insanların görüşünden sakın, der.'⁽¹⁶⁷⁾ Re'yciler, Yezîd b. Zurey'in (101-182/719-798) gözünde Sünnet düşmanlarıdır.⁽¹⁶⁸⁾ Hatta eser ehlinin günahkârı bile re'ycilerden daha saygındır. O bakımdan Osman b. Ebî Şeybe (150-239/767-853): 'Ashab-ı hadise mensup bazı kimselerin yanlışlarını görünce; 'bunların fasığı, başkalarının âbidinden daha hayırlıdır, dermiş.⁽¹⁶⁹⁾

İki zümre arasındaki çatlağın başlangıcında yer alan Şa'bî (103/721) vaktiyle: "Muhammed (s.a)'in ashabından naklettiklerini al, re'yleri ile söylediklerinin ise üzerine işe,"⁽¹⁷⁰⁾ demiştir. Çünkü eser, dini ve ahireti temsil ettiği gibi, re'y de dünyayı ve menfaati temsil etmektedir. Ahmed b. Şebbüye (230/845), şöyle demiştir: "Kabr'in bilgisini isteyen eser'e; ekmeğın bilgisini isteyen ise re'y'e sarılsın."⁽¹⁷¹⁾ Bu kanaatin serdedilmesinde fakihlerin kadılık ve benzeri görevler üstlenmelerinin ne kadar rolü vardır acaba?

Ehl-i hadise mensup olup da, hasbelkader re'ycilere katılan birisi, tek kelimeyle sapıtmış olarak görülür. Koca koca üstadlar Ebûbekir b. İsmail (?)'i 'Ebû Semud' diye adlandırır. Çünkü, önceleri o, Ashab-ı Hadisten iken daha sonra ashab-ı re'ye katılmıştır. Allah Teâla şöyle buyurur: "Semûd'a gelince, biz onları hidayete erdirdik, onlar körlüğü hidayete terçih ettiler[41 Fussilet/17]."⁽¹⁷²⁾

Ebû Zür'a'dan (264/877) Mısır'da cereyan eden bir hadise anlatılır. Rivâyete göre Ehl-i Hadisin en zayıflarından biri, hadisçileri fıkıh bilmekle itham eden bir kadıyı, iki soruyla susturur.⁽¹⁷³⁾

163. Herevî, *Zemmu' l-Kelâm*, 74 b.

164. Hatîb, *Şeref*, s.81[176]

165. Hatîb, *Şeref*, s.87[189]

166. Zehebî, *Tezkire*, s.338.

167. Hatîb, *Şeref*, s.7[8]

168. Hatîb, *Şeref*, s.127 [296].

169. Hatîb, *Şeref*, s.49[98]

170. İbn Sa'd, *Tabakat*, VI/251; Hatîb, *Şeref*, s.74 [159]

171. Hatîb, *Şeref*, s.75 [160]; Zehebî, *Nubelâ*, XI/7-8.

172. Hatîb, *Şeref*, s.75[162]

173. Hatîb, *Şeref*, s.77 (165).

Hatib'in eseri, hadisçilere yöneltilen kimi eleştirileri de içerir. Rivâyetle meşgul olan geniş halk kesimlerinin genel bir prototipini vermesi bakımından bizzat ikinci asırda hadis ilminin köşe taşları sayılabilecek isimlerin öykünmesine/yakınmasına kulak vermek yeterlidir.

*Muğîre b. Mıksem ed-Dabbî (133/750); "Bir zamanlar, insanların en iyileri hadisi talep ediyordu, bugün ise halkın en şerhileri hadîs talep ediyor. Eğer, yeniden dünyaya gelecek olsam, aynı işi yapmaz, asla hadîs nakletmezdim,"⁽¹⁷⁴⁾ diyecek kadar onlardan yaka silkiyor. Bu söz söylendiğinde tarih, daha henüz ikinci asrın ortası bile değildir. A'maş (61-148/680-765) çok daha ileri gidiyor ve dünyada Ashab-ı Hadîsten daha şirret bir topluluk olmadığını, söylüyor.⁽¹⁷⁵⁾ Hatta; keşke bir köpeğim olsaydı da, şu Ashab-ı Hadîs'in üzerine salıverseydim. Eğer, şu kapı ashab-ı hadise bırakılacak olsa, mutlaka demirini çalarlar,⁽¹⁷⁶⁾ demek suretiye, hadis rivâyetine olan yoğun ilgiye ve bu ilgiyi gösterenlerin tasvib edilemeyecek davranış yapısına dikkat çekiyor. Cerîr (110-117-188) kendi yaşadığı bir anıyı şöyle naklediyor: 'Biz A'maş'a gelirdik, Ashab-ı Hadîse eziyet veren bir köpeği vardı. Birgün geldik ki ne görelim, köpek ölmüş. Sûrâle yanına gittik. Bizi görünce ağladı ve: 'emri bi'l-ma'ruf, nehyi ani'l-münker yapan öldü, dedi.'⁽¹⁷⁷⁾

Hatîb (463/1070) bu nakilleri yapar ama, A'maş'ın sözlerine dayanamaz ve onun kendisinin kötü huylu, sert; hadîs konusunda cimri, rivâyet noktasında müşkilpesend biri olduğunu söyler.⁽¹⁷⁸⁾

Hadis rivâyetinin ikinci asırda kazandığı revâca işaretle Süfyan (97-161): 'Hadîs'in fitnesi, altın ve gümüşün fitnesinden daha tehlikelidir,'⁽¹⁷⁹⁾ der. Süfyan hayırlı olan herşeyin azaldığı, aksine hadîs'in ise giderek çoğaldığı tespitini yapmadan edemez.⁽¹⁸⁰⁾ Leys b. Sa'd (94-175/712-791) rivâyete aşırı meraklı kesimlerin, muhtemelen de çocuk yaştaki hadis talebelerinin yanlış tutumlarına; 'bu ne hal? Siz, fazla ilime değil, biraz olsun edebe muhtaçsınız,'⁽¹⁸¹⁾ diyerek onları ikaz eder.

Abdullah b. İdris (120-192/737-807) her tarafı kaplayan rivâyet furçası karşısında; 'Biz, çok hadîs rivâyet etmek deliliktir, derdik'⁽¹⁸²⁾ diyerek, ikinci asrın sonlarında işin ne boyutlara vardığının altını çizer.

Hatîb'in esercilerin lehine kaydettiği rivâyetlerde görülen husus, yine din'in rivâyetlere indirgenmesidir. Oyleki, din hayatın tamamını kuşattığı gibi, bu rivâyetler de hayatın bütününe kapsar ve insan başını ka-

174. Hatîb, *Şeref*, s.121[280]

175. Hatîb, *Şeref*, s.131[308]

176. Hatîb, *Şeref*, s.131[309-310]

177. Hatîb, *Şeref*, s.134 [316][232]

178. Hatîb, *Şeref*, s.132[311][230]

179. Hatîb, *Şeref*, s.120[277]

180. Hatîb, *Şeref*, s.123 (285-286).

181. Hatîb, *Şeref*, s.122[283]

182. Hatîb, *Şeref*, s.128[301]

şirken dahi rivâyete göre kaçmalıdır. Ahiretin ilmi de bu rivâyetlerdedir. Tabii ki, rey'ciler sünnet düşmanıdır. Bu itibarla esercilere mensup birisi, bir yanlışlık yapar da, re'ycilere katılırsa, onun damgası bellidir, 'Ebû Semud'. Çünkü Kur'ân'da belirtildiği üzere Allah, Semud kavmine hidayeti göstermiş, fakat onlar sapıklığı seçmiştir. Esercilerin üstünlüğü o kadar açıktır ki, onların günahkârı bile, diğerlerinin dindarından üstündür. Bununla birlikte rivâyetle meşgul olan geniş kitleler içerisinde yaka silki- lecek, edebe muhtaç pekçok kimse vardır. Muhtemelen bunlar, çocuk yaşta rivâyet işine giren heveskarlardır. Akli erenler, çok rivâyet etmek deliliktir diyorlar amma, rivâyete verilen pirim ve ona yüklenen misyo- nun cazibesi, binlerce kimseyi peşinden sürüklemektedir. Kültür tarihi- miz boyunca halkın din anlayışını şekillendirmede bu rivâyetlerin, ne kadar rol oynadığı başlıbaşına incelenmesi gereken bir konudur.

X

Çatışmanın Sosyal Boyutu

Sekizinci asrın büyük hadis otoritesi Zehebî de (748/1348) re'y eser ikileminin çarpıcı rivâyet örneklerini nakleden müstesna kaynaklar- dan birisidir. Onun '*Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ*'sından iki zümre arasında- ki kutuplaşmanın toplumsal boyutunu da içeren rivâyet örneklerini takip edelim:

*Zehebî'nin 'Şeyhu'l-İslam' diye nitelediği Ebû Recâ Kuteybe b. Saîd b. Cemîl b. Tarîf es-Sakaffî (149-240/766-854) şöyle der; 'Küçüklü- ğümde re'y taleb ediyordum. Birgün rüyamda gökten bir kap indirildiğini gördüm; insanlar onu almaya çalışıyorlar, fakat alamıyorlardı. Geldim ve ben de aldım, doğu ile batı arasında ne varsa hepsini gördüm. Sabah olun- ca doğru bezzaz Mihza'nın yanına gittim ve rüyamı kendisine anlattım- Rüya tabirinde mahir birisiydi- Bana dedi ki 'Evladım, eser'e sarıl, çünkü re'y meşrik ve mağribe ulaşamaz. Ona ancak eser baliğ olur. Derhal re'y'i terkettim ve eser'e yöneldim.'⁽¹⁸³⁾

Bu rüyayı gören Kuteybe, Belhli İbrahim b. Yusuf'u, Mürciî olduğun- u söyleyerek Malik'in meclisinden kovdurmuş, ancak bu davranışı, son- radan kendisinin Belh'i terketmesine ve bir köyde yaşamak zorunda kal- masına yol açmıştır.⁽¹⁸⁴⁾

*Ahmed b. Ömer b. Hafs b. Cehm b. Vakıd el-Vekî'î (235/849) ken- disinden şöyle sözediyor: 'Merv'de oniki sene kadılık görevini yürüttüm. Bana gelen davaların istisnasız hepsi için bir hadîs biliyordum. Ne re'y'e,

183. Zehebî, *Nubelâ*, XI/17.

184. Zehebî, a.g.e., XI/20.

ne de re'y ehline ihtiyaç duydum.⁽¹⁸⁵⁾ Ahmed b. Hanbel altmış bin meseleye hep 'haddesenâ' ve 'ahberanâ' diyerek cevap verebildiğine göre, bu kadî'nın da onca sene sadece rivâyetlerle, hem de zahiri yorumları ile hüküm vermesi güç olmasa gerek!

*Ebûbekir el-Hallal şöyle diyor: 'Ahmed re'y sahasında kaleme alınan eserleri yazmış ve onları elde etmişti. Fakat sonradan onlara iltifat etmedi.'

İbn Ar'ara da şöyle diyor: 'Vallahi, eğer Ahmed (241/855) , Alkame [b. Kays en-Nahâf (62/681)] ve Esved [b. Yezîd b. Kays en-Nehâf (74/693) hakkında konuşacak olsa, onlara bile zarar verirdi.'⁽¹⁸⁶⁾

Re'y ekolünün İbrahim en-Nahâf'den (96/714) önceki halkasında yer alan Alkame ve Esved, Tabiûn'un ileri gelenlerindedir. Onlar'ın aleyhine sayılabilecek hiçbir rivâyet ve görüş şimdiye kadar serdedilmiş değildir. İbn Ar'ara'nın bu sözüyle, onlar da kara listeye dahil edilmiş oluyor.

* Ahmed b. Şihab el-İsferâyîni, Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediğini işitir: 'Hennâd, Süfyan ve Vekî'den yazın. Mekke'de İbn Ebî Ömer'den yazın. Az olsun çok olsun, heva ehli kimselerden asla yazmayın; âsâr ve sünen ehlinden yazın.'⁽¹⁸⁷⁾

Halife Mütevekkil dönemi, hadîşçilerin tekrar itibar kazandıkları bir dönemdir. Ebû Abdullah ve ashabı Mütevekkil zamanında hadîs rivâyet ederler. Bir seferinde o şöyle der: 'Şimdi şu zamanda insanların en fazla ihtiyaç duydukları şey, hadîs ve ilim'dir.'⁽¹⁸⁸⁾

Hanefî fakihi Muhammed b. Şucâ es-Selcî (266/879) ile Ahmed arasında bir sürtüşme vardır ve Ahmed onu; 'bidatçı, heveskarın birisi' olarak niteler.⁽¹⁸⁹⁾

*Muhammed b. Nasr anlatıyor: 'Şafii hakkında pek iyi düşünmedim. Birgün Rasulülâh'ın mescidinde otururken uyku bastı. Rüyamda Rasulülâh'ı gördüm O'na: 'Ey Allah'ın Rasulü, Şafii'nin görüşlerini yazabilirmiyim? diye sordum. Kızgın bir eda ile başını sallayarak; 'Re'y diyorsun ha, o'nunki re'y değildir. O, sünnetime muhalefet edenlere ve-

185. Zehebî, Nubelâ, XI/37.

186. Zehebî, a.g.e, XI/202. Alkame ve Esved'le ilgili olarak bkz. Kevserî, *Fıkhü Ehlî'l-İrak ve Hadîsuhum*, (thk, A.Ebû Gudde) I.bsk., Beyrut, 1390/1970., s.44-45.

187. Zehebî, a.g.e, XI/231.

188. Zehebî, a.g.e, XI/265.

189. Zehebî, a.g.e., XI/267, 297. Selcî ile ilgili söylenenler ve onun bir savunusu için bkz. Kevserî, *İmta'*, s.59-69.

rilmiş bir cevaptır, dedi.' Bu rüyanın arkasından kalktım doğru Mısır'a geldim ve Şafî'nin kitaplarını istinsah ettim.'⁽¹⁹⁰⁾

*Zehebî'nin 'el-İmam el-Kebîr; Hafız, Eserî' diye nitelediği İbn Ahram Ebû Cafer Muhammed b. Abbas b. Eyyub (301/913), selefîn kuralları doğrultusunda bir vasiyet yazmıştır. Orada, Kur'ân telaffuzunun mahluk olduğu görüşündeki kimselerin, kafir olacaklarını belirtmiştir.'⁽¹⁹¹⁾

*Ebû Hatim er-Râzî şöyle diyor:'Bizim mezhebimiz ve terchimiz, Hz. Peygamber'e, ashabına ve tabiî'ne ittiba etmek ve Şafî, Ahmed, İshak ve Ebû Ubeyd gibi ehl-i eser'in mezhebine sarılmaktır...'⁽¹⁹²⁾

*Bakiyy b. Mahled (276/889) Endülüste hadîsi ilk yayan kimsedir. Endülüstün meşayihî bu sebeple kendisine hücum etmiştir. Çünkü kendileri fıkıhla meşgul olur, Malik'in mezhebine tabi olurlardı. Bakiyy ise, eser ile fetva verirdi. Onlardan köklü bir biçimde ayrıldı. Aleyhine şahitler tuttular, bidaçılıkla itham ettiler, zındık olmakla suçladılar. Buna rağmen Bakiyy, şöyle dermiş:'Endülüste onlar için bir tohum attım ki, decal çıkmadıkça söküp atmaları mümkün değildir.'⁽¹⁹³⁾

*Abdurrahman b. Hüseyin b. Halid el-Kadı, Ebû Saîd en-Neysâbüri el-Hanefî (309/921) 'Şeyhu ehli'r-re'y'. Hakim onun kendi döneminde hiç tartışmasız ehli re'y'in imamı olduğunu belirtir. İbn Huzeyme (311/923) ile aralarında derin bir çatışma vardır. Öyleki bu kadı'nın vefatı üzerine İbn Huzeyme, daha önce emsali görülmemiş bir ziyafet verir. Ziyafete binlerce tüccar ve fakih katılır.'⁽¹⁹⁴⁾

*Muhammed b. İshak b. İbrahim b. Mihran, Ebû'l-Abbas es-Sakaffî en-Neysâbüri es-Serrâc (216-313/831-925); 'Zengin bir tüccar; eli açık, yardımsever bir insandır; ibadetine de düşkün bir kimsedir. Yalnız, ashabı re'yden olan fakihlere karşı şiddetli bir nefreti vardır. Allah affet-sin.'⁽¹⁹⁵⁾

*Ebû Ali, Hüseyin b. Muhammed b. Musab b. Ruzeyk el-Mervezî (316/928), hadisleri bildikleri halde, onları terkedip kıyasa yöneldiklerinden dolayı ehli-re'y ile konuşmazmış.'⁽¹⁹⁶⁾

190. Zehebî, a.g.e, XIV/38. [Ayrıca bkz. Şîrâzî, *Tabakât*, s.106-107; Sübkî, *Tabakât*, II/249.]

191. Zehebî, a.g.e, XIV/144-145.

192. Zehebî, *Nubelâ*, XIII/260

193. Zehebî, *Nubelâ*, XIII/291. Ehl-i Re'y ve Ehl-i Eser çatışmasının Endülüs ayağı biraz farklıdır. Orada Hadisçilerle Malikîler karşı karşıyadır. Bu konuda bkz. Fierro, Isabel, 'The Introduction of Hadith in al-Andalus,' *Der İslam*, Band LXVI, (1989) s.68-93.

194. Zehebî, *Nubelâ*, XIV/284-285, 378.

195. Zehebî, *Nubelâ*, XIV/397.

196. Zehebî, *Nubelâ*, XIV/414.

*Zehebî'nin 'Şeyhu'l-İslam' olarak nitelediği ve katıksız bir 'eserî' olduğunu belirttiği Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî (396-481/1005-1088), şöyle dermiş;

'Ben yaşadığım müddetçe Hanbelîyim, eğer ölürsem halka vasiyyetim onların da, Hanbelî olmalarıdır.'

..Re'ylî birisi yolda bana mezhebimi sordu, Hanbelî, dedim. Hiç duymadığım bir mezheb, bu bir bidat, daha evvel hiç duymadığım bir mezheb dedi. Nasıl karşılık verdi denildiğinde; ben Hanbelîyim, cevabını verdi. Bırak onu, zira, Hanbelî olmayan kimse, Müslüman değildir, dedi.⁽¹⁹⁷⁾

Zehebî diyor ki: '..Bir grup ittihad taraftarı felsefeci, Herevî'nin 'Menâzilu's-Sâirîn' isimli eserindeki görüşlerini paylaştıklarını ve onun mezhebine tabi olduklarını iddia ediyorlar. Asla böyle birşey olamaz. Çünkü Herevî, sıfatlar konusundaki nasları ispata çalışan 'eserî' bir adamdır; Kelamdan da, Kelam ehlinde de nefret eder'.⁽¹⁹⁸⁾

*Kadı Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. Ahmed el-Bağdâdî el-Hanbelî (380-458/990-1065); "..İbtalu Te'vîli's-Sıfat isimli bir eser yazmış, içerisindeki asılsız astarsız haberler dolayısıyla kendisini dövmeye teşebbüs etmişlerdir... Kitabımı halife Kadir billah'a sunmuş ve onun beğenisini kazanmıştır. Bundan dolayı pekçok hâdis ve karışıklık meydana gelmiştir. Daha sonra vezir Ali b. el-Muslim iki zümrenin arasını bulmuştur."⁽¹⁹⁹⁾

* İbn Mende, Ebû'l-Kasım Abdurrahman (381-470/991-1077) Eşârî olduğu için bazıları, kendisinden rivâyette bulunmuyor.⁽²⁰⁰⁾ Ebû İsmail [el-Herevî,] onun İslama verdiği zararın, faydasından çok olduğunu söylüyor.⁽²⁰¹⁾

* Ebû'l-Kasım Sad b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Hasen ez-Zencânî es-Sûfî (380/990) de: 'Allah, ehl-i hadîs'in her oturumu için onlara cennette bir ev bina eder,' dermiş. Bu zat, öyle birisidir ki, insanlar haceri esvedî öptüklerinden daha fazla onun elini öperlermiş. Ehlü's-Sünnet inancına dair bir kasidesi varmış.⁽²⁰²⁾

* Muhammed b. Ali b. Feth el-Harbî el-Uşârî (366-451/976-1059). Zehebî ona 'Şeyhun celîl, el-emîn-büyük üstad ve güvenilir insan' sıfatla-

197. Zehebî, a.g.e, XVIII/508.

198. Zehebî, a.g.e, XVIII/510.

199. Zehebî, a.g.e, XVIII/90.

200. Zehebî, a.g.e, XVIII/350-351.

201. Zehebî, a.g.e, XVIII/354.

202. Zehebî, a.g.e, XVIII/389.

rını layık görür. Nakledildiğine göre, kıtlık zamanlarında halk, İbn Uşârî hürmetine yağmur duasına çıkar ve yağmura kavuşmuş. Denildiğine göre, birisi yanında Darakutnî'nin '*er-Ru'ya*' isimli eserini okuyormuş. Ümmü Tufeyl'in rivâyetine gelince okuyan zata: 'hadîsi olduğu gibi oku. Çünkü o altın gibi bir hadistir,' demiş.⁽²⁰³⁾ Bu Ümmü Tufeyl hadisi, Hz. Peygamber'in Allah'ı rüyasında gördüğünü anlatan hadistir.(!)

*Ebû Ali Hasen b. Ali b. İbrahim b. Yezdad b. Hurmüz el-Ehvâzî (362-446/972-1054) Hammâd b. Seleme kanalıyla, Ebû Rezîn Hz. Peygamberin şöyle dediğini nakleder: 'Mina'da Rabbımı boz bir deve üzerinde gördüm; üzerinde de bir cübbe vardı.'⁽²⁰⁴⁾ '*el-Beyân fî Ukûdi Ehli'l-İman*' isimliyle sıfatlar konusunda bir kitap yazmıştır. İbn Asâkir, onun Salimiyye mezhebinden olduğunu, zahir ile görüş beyan ettiğini, kendi kanaatini destekleyen zayıf hadislere itibar ettiğini söylemiştir.⁽²⁰⁵⁾

Zehebî'nin nakilleri arasında hadisçilerin re'y karşıtı beyanlarına, Hz. Peygamber'e kadar ulaştırılan hadisler eşlik eder.

Süveyd b. Saîd Sehl b. Şehriyar Ebû Ahmed el-Herevî (240/854). Zehebî onu 'Muhaddislerin şeyhi' olarak niteler.

İbn Maîn'e sorulur, denir ki: 'Süveyd, Ebû'r-ricâl kanalıyla, İbn Ebî Ruvvâd'tan, o Nâfi'den, o da İbn Ömer'den Hz. Peygamber'in şöyle dediğini naklediyor: 'Kim bizim dinimizde re'yi ile konuşursa, onu öldürün,'

Bir başka versiyonda İbn Maîn bu işe o kadar kızar ki, şöyle demekten kendini alamaz: 'Eğer bir kılıç ve kalkanım olsaydı, gider Süveyd el-Enbârî'yi katlederdim.'⁽²⁰⁶⁾ Yahya şöyle cevap verir: 'Önce bunu nakledenden başlanmalı ve o öldürülmelidir.'⁽²⁰⁷⁾

Bu rivâyet istikametinde bir görüş te İbn Uyeyne'nin talebesi, Şâfiî'nin yerine geçmeyi uman, fakat muvaffak olamayan Humeydî'ye (219/834) atfedilir. Şöyle dermiş; 'Yeminle söylüyorum ki, Rasulüllahın hadislerini reddedenlerle savaşmak, bana, Türklerle savaşmaktan daha sevimsizdir.'⁽²⁰⁸⁾ Onun re'y konusundaki katı tutumunun izlerini kitabında görmek mümkündür.⁽²⁰⁹⁾

203. Zehebî, a.g.e, XVIII/48-49; Ebû Ya'lâ, *Tabakat*, s.191-192.

204. Zehebî, a.g.e, XVIII/13-18.

205. İbn Asâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah ed-Dımeşkî, *Tebyînu Kezi-bi'l-Müfteri*, (thk, Kevseri) III.bsk., Beyrut, 1404/1984, s.364-420.

206. Zehebî, a.g.e, XI/418.

207. Zehebî, a.g.e, XI/414. Benzer rivâyetler vardır. Bkz. XI/415; *Mizân*, IV/268.

208. Humeydî, a.g.e, I/252 (551); Zehebî, a.g.e., X/619.

209. Humeydî, a.g.e., I/51 (92); I/197 (404); II/357.

Zehebî'nin naklettiği rivâyetler, çatışmanın toplumsal boyutuna ışık tutacak mahiyettedir. Mürcîî aleyhtarlığı devam ederken, üçüncü asırda on yıl gibi bir süre hiç re'y'e baş vurmada kadılık yapanların olması ilginçtir. Mütevekkil döneminde hadisçilerin Mihne politikasının ardından yeniden itibar görmesi, eserciliğin önlenemez yükselişini beraberinde getirmiştir. Dördüncü asrın başlarında kamplaşma o boyuta varıyor ki, re'yicilerin önde gelen isimlerinden birinin vefatı üzerine, bunu kutlamak için emsali görülmemiş ziyafetler veriliyor. Aynı kutuplaşma beşinci asırda da devam etmiştir. Bu arada re'y aleyhtarı yaklaşımın teorik dayanakları da takviye edilerek, re'yicilerin öldürülmesi talimatını içeren üçüncü asrın semeresi hadisler, Hz. Peygamber'e kadar uzatılıyor. Şimdi eserciliğin rivâî temellerini içeren bir kayanaktan, çatışmayı tahrik eden ve besleyen rivâyet örneklerini görelim.

XI

Çatışmanın Rivâî Temelleri

Katıksız 'eserî' olduğu söylenen Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî (396-481/1005-1088), Kelam'ı tenkid için kaleme aldığı eserinde, re'y aleyhtarı rivâyetleri bir araya getirmiştir. İşte onlardan bazıları:

*Zührî-Saîd b. el-Müseyyib- Ebû Hureyre: Hz. Peygamber şöyle der: 'Bu ümmet bir müddet Allah'ın kitabıyla, sonra bir müddet Rasulullah'ın Sünnetiyle amel edecek; sonra bir süre de Re'y ile amel edecek. Re'y ile amel ettikleri vakit, sapıtmışlar demektir.'⁽²¹⁰⁾

*Senedlerinde Nuaym b. Hammad; Muhammed b. Yahya ez-Zührlî; Süveyd b. Saîd vb.lerinin bulunduğu isnadlarla Avf b. Malik'ten nakledilen bir hadiste, Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: 'Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Ümmetim için fitnesi en büyük olanlar, meseleleri re'yleriyle kıyas edip Allah'ın haramlarını helal, helallerini de haram edenlerdir.'⁽²¹¹⁾

* Enes b. Malik nakleder, Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: 'Kim re'y ile görüş beyan ederse, benim peygamberliğimi töhmet altında bırakmış demektir.' Bunun delili 'Peygamber size ne verirse alın ayetidir.'⁽²¹³⁾

210. Herevî, *Zemmu'l-Kelam*, 58b (Mücteba Uğur'un edisyon kritik edilmiş, fakat henüz basılmamış olan nüshası kullanılmıştır. Ayrıca Re'yle ilgili bazı rivâyetler ve onların değerlendirmesi için bkz. İbn Abdilber'in (463/1070) *Câmiu Beyani'l-İlm ve Fadlihî*, II.bsk., el-Matbaatu'l-Fenniyye, 1982, s.474-500.[2/164]

211. Herevî, a.g.e., no: 246. [58b-59a]

212. Herevî, a.g.e.,no: 247.

213. Herevî, a.g.e., no: 248

*Cabir b. Abdullah, Peygamber'in: 'kim din'de re'y ile görüş beyan ederse, dini itham altına almış demektir,' dediğini nakleder.

*İbn Ömer, Peygamber (s.a)'den naklediyor: 'Kim, bizim dinimizde re'y ile görüş beyan ederse, onu öldürün.'⁽²¹⁴⁾

*Said b. el-Müseyyib haber veriyor : 'Ömer b. el-Hattab (r.) insanlar arasında ayağa kalkarak; 'Ey insanlar, bilin ki, Ashabu'r-re'y, Sünnet'in düşmanlarıdır....Ömer'in canı elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Allah'ın peygamberi vefat etmeden ve vahiy kesilmeden Allah insanları re'y'den müstağnî kıldı. Eğer din, re'y ile olsaydı, mestlerin altına mes-hetmek üstüne meshetmekten daha doğru olurdu. Aman ha onlardan sakının..'⁽²¹⁵⁾

*Ömer diyor ki: 'Ashabı re'y Sünnet'in düşmanıdır. Hadisleri ezberlemeyi beceremediler, kendilerine soru sorulduğu vakit te bilmiyoruz demekten utandılar ve re'yelerine dayanarak Sünnetlere ters düştüler. Onlardan uzak durun.'⁽²¹⁶⁾

*Malik b. Mığvel naklediyor. Sıffin'de Sehl b. Huneyf diyor ki: 'Ey insanlar, re'yelerinizi itham edin...'⁽²¹⁷⁾

*İbn Ömer'den, Ömer b. el-Hattab'ın, din konusunda re'yelerinizi itham edin, dediği ve kendi içtihadına dayanarak Ebû Cendel gününde Hz. Peygamber'e itiraz ettiğini ve yanlışlığını söylediği mervidir.'⁽²¹⁸⁾

* İbn Abbas'ın, 'Allah ve Rasulünün önüne geçmeyin' ayetini: 'Kitab ve Sünnet'e ters konuşmayın' şeklinde yorumladığı nakledilmiştir.'⁽²¹⁹⁾

*İbn Abbas: 're'yden sakının, Allah meleklerin re'yini reddetmiş ve: 'Ben sizin bilmediklerinizi bilirim' demiştir. Peygamberine de: 'Allah'ın sana gösterdiği gibi hüküm ver,' demiş; 'kendi görüşünle hüküm ver' dememiştir.'⁽²²⁰⁾

*İbn Abbas der ki: 'Allah'ın kitabında olmayan ve Rasulüllahın Sünnetinde bulunmayan bir görüş ihdas eden kimsenin Allah ile karşılaştığında halinin ne olacağı bilinmez.'⁽²²¹⁾

214. Herevî, a.g.e., no: 249

215. Herevî, a.g.e., no: 252

216. Herevî, a.g.e., no: 253

217. Herevî, a.g.e., no: 257

218. Herevî, a.g.e., no: 258

219. Herevî, a.g.e., no: 259

220. Herevî, a.g.e., no: 260

221. Herevî, a.g.e., no: 265

*Bir zat, İbn Abbas'a gelir ve: 'Görüşün ne? diye sorar. İbn Abbas: 'Ben re'y ile konuştuğum takdirde ayaklarının kaymasından korkarım, der.'⁽²²²⁾

*İbn Ömer, tavaf esnasında Cabir b. Zeyd ile karşılaşır ve ona: 'Ey Ebû's-Şa'sâ! Sen Basra'nın fakihisin; sadece Kur'ân ve Sünnet ile fetva ver; eğer, bunun dışında birşey yaparsan, hem helak olmuş, hem de milleti helake sürüklemiş olursun.'⁽²²³⁾

*Şa'bî'den naklediliyor ve İbn Mesûd şöyle diyor: 'Görüşün ne, görüşün ne, demekten sakının. Sizden öncekiler böyle dedikleri için helak oldular. Bir şeyi diğerine kıyas etmeyin, yoksa ayaklarınız kayar...'⁽²²⁴⁾

*Şa'bî, Mesruk'tan o da İbn Mesud'tan naklediyor: 'Her gelen sene bir öncekinden daha şerlidir. Her gelen ümmet te öncekinden. İyileriniz ve alimleriniz gidecek, işleri re'yleriyle kıyas eden bir zümre gelecek, İslam yıkılıp, dağılacak.'⁽²²⁵⁾

*İbn Ömer şöyle der: 'Rasulullah (s.a)'ın Sünneti uyulmaya, İbn Abbas'ın sünnetinden daha müstahaktır.'⁽²²⁶⁾

*Şa'bî kanalıyla Mesruktan gelen bir haber şöyledir: 'Kıyas yapıp ta bu yüzden ayaklarının kaymasından korkarım.'⁽²²⁷⁾

*Ubâde b. Samit, Hz. Peygamber'in: 're'yinizle fetva vermeyin' dediğini söyler.'⁽²²⁸⁾

Rivâyet tekniği bakımından kıymetlerini tartışmayı zait gördüğümüz bu rivâyetlerde, açık biçimde dinde re'y'e yer olmadığı ifade edilmektedir. Hatta re'yin din için tehlikeli bir şey olduğu dile getirilmektedir. Dolayısıyla esercilerin muhaliflerine kin gütmeyi dini bir vazife olarak algılamalarının temelinde yatan dini teşviki, bu tür rivâyetlerin sağladığı söylenebilir. Burada hayreti mucip olan tek husus, Hz. Peygamber'in hadislerini koruma; O'na ait olmayan haberleri ayıklama vazifesini üstlenen kesimlerin, nasıl olup da, çoğu düzmece olan bu, haberleri, kendi tezlerine dayanak yaptıklarıdır. Bu rivâyetlerin kendilerine atfedildiği isimlerin, re'yi en fazla kullanan kimseler olması da işin bir başka ilginç tarafıdır.'⁽²²⁹⁾

222. Herevî, a.g.e., no: 266

223. Herevî, a.g.e., no: 267

224. Herevî, a.g.e., no: 271

225. Herevî, a.g.e., no: 273

226. Herevî, a.g.e., no: 276

227. Herevî, a.g.e., no: 283

228. Herevî, a.g.e., no: 284

229. Sahâbenin rivâyetler karşısında nasıl tavır takındıkları ve re'y fenomenini nasıl kullandıkları ile ilgili geniş bir inceleme için bkz. Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, T.D.V.y., Ankara, 1999, s.196-466.

XII

Hicrî III. Asır Hadis Literatüründe Re'y ve Eser

Üçüncü hicrî asrın sahih haber kaynaklarında da re'y konusu ele alınmış ve ona özel bablar ayrılmıştır.

Musanef türü eserlerden çok önemli birisinin yazarı olan Ebûbekir b. Ebî Şeybe (235/849), eserinde 'Kitabu'r-Red alâ Ebî Hanife' diye müstakil bir bölüm yazmakla birlikte,⁽²³⁰⁾ re'y konusundaki rivâyetlere yer vermemiştir. Bilakis Hz. Ömer'den gelen ve hadis yazmadan evvel fıkıh bilgisi edinilmesini tavsiye eden bir rivâyete yer vermiştir. Hatta, cahillere gösterişte bulunmak, alimlere caka satmak veya halkın ilgisini çekmek amacıyla hadis öğrenenlerin doğrudan cehenneme gideceklerine dair de, merfu bir rivâyete yer vermiştir.⁽²³²⁾ İbn Ebî Şeybe, Kitabu'l-Edeb'te hadis rivâyetiyle ilgili haberlere yer vermiş, ancak re'yi kınayan bir tek haber zikretmemiştir.⁽²³³⁾

Diğer taraftan, onun çağdaşı Zuheyr b. Harb (160-234/776-848) *Kitabu'l-İlm* adlı eserinde, A'meş'ten gelen bir haberde İbrahim'in asla re'y ile konuşmadığını bildirir.⁽²³⁴⁾ Bir rivayette de Ömer'in 'mükayelemukayese'den nehyettiğini dile getirir.⁽²³⁵⁾ Abdullah b. Amr'dan gelen haber burada '..fe etev bi-ğayri ilmin..' şeklindedir.⁽²³⁶⁾

Buhârî (194-256/809-869), 'Kitabu'l-İ'tisam bi's-Sünne, Babu Ma Yuzkeru min Zemmi'r-Re'yi ve Tekellüfî'l-Kıyas' başlığı altında iki hadise yer verir; bunlardan bir tanesi, Urve'den nakledilmektedir ve Abdullah b. Amr'ın bir hadisini haber vermektedir.⁽²³⁷⁾ İkinci hadis ise A'meş'ten nakledilmektedir. Sehl b. Hanif'in; "*İttehimû re'yekum ala dinikum*- din konusunda re'ylerinize güvenmeyin" ifadesine yer vermektedir.⁽²³⁸⁾ İbn Hacer (852/1448), Buhârî şerhinde, bu bab'ta Beyhakî'den naklen İbn Mesud'a nisbet edilen bir habere yer verir; "*...summe yahdusu kavmun yakîsune'l-umûra bi-ârâhim fe yehdimu'l-İslame*- Sonra bir top-

230. İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, *Kitabu'l-Musanef fi'l-Ahâdis ve'l-Asâr*, I-XV (thk. M.A. Nedvî), Daru's-Selefiyye, Bombay 1983, XIV/148 (2402). İbn EbîŞeybe'nin burada kaydettiği ve 125 meselede Ebû Hanife'nin hadis'e ters düştüğü iddiasına cevaben Kevserî, '*en-Nuketu't-Tarîfe fi't-Tehaddusi an Rudûdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanife'* (Kahire 1365)', isimli bir eser yazarak cevap vermiştir.

231. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VIII/540-541(6167).

232. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VIII/543 (6177). Bu rivâyet, Ka'b b. Malik el-Eslemî'den merfu olarak nakledilmektedir. Bkz. Ukaylî, *Zuafâ*, I/104.

233. İbn Ebî Şeybe, IX/55 (6506).

234. Zuheyr b. Harb, *Kitabu'l-İlm*, (thk. Salih Tuğ) İstanbul, 1984, s.94.

235. A.g.e., s.108.

236. A.g.e., s.135.

237. Buhârî, 96 İ'tisam, Bab no 7, (VIII, 148).

238. A.y.

luluk türeyecek, işleri, kendi re'yleri ile kıyas yaparak ele alacaklar ve İslamı yıkacaklar⁽²³⁹⁾

Muslim (206-261/821-874), Sehl b. Hunejf rivayetine Kitabı'l-Cihad'da yer veriyor. İlk versiyonunda Yalnızca "ittehimü re'yekum-re'yelerinize güvenmeyin" ifadesi vardır; ikincisinde "ala dinikum" tabiri-ne de yer verilir.⁽²⁴⁰⁾

Darimî (255/868), Mukaddime'sinde çeşitli bablar açarak re'y aleyhine rivayetlere yer vermektedir. Kitap ve Sünnet'in değinmediği konularda cevap vermekten kaçınmaya dair bir bab (17) vardır; burada re'y'in kötülüğüne ilişkin İbn Sîrin, A'meş, Atâ, Şa'bî, Urve b. Zubejr gibi kimselerden nakillerde bulunulmuştur (22). Bab zamanın değişmesi ve yeni ortaya çıkan konulara ayrılmıştır. Ayrıca İbn Mesud, İbn Sirin, Hasan, Mesruk ve Şa'bi'den nakiller vardır. Mukaddimenin (23). babı ise 'Kerahiyetu Ahzi'r-Re'y' başlığını taşımaktadır.⁽²⁴¹⁾ Daha sonraki bablar da eser'in-hadis'in önemine ilişkindir.

İbn Mâce (207-275/822-888): Kitabın mukaddimesinde Hadis'in önemi üzerinde durmaktadır. 8. Babı ise (ictinabu'r-Re'yi ve'l-Kıyas) şeklinde yer almıştır. Abdullah b. Amr b. el-As'ın haberine yer vermiştir. 56. babda esir edilen milletlerin çocuklarının reyleri ile hareket etmeleri sonucu İsrail oğullarının sapıtığını, o vakte kadar herşeyin yakında olduğunu dile getiriyor.⁽²⁴²⁾ Şu tesadüfe bakınız ki, İslam toplumunda da re'y'in başını Mevâlî, yani gayr-ı Arab müslümanlar çekmiştir(!)

Ebü Davud da (202-275/817-888) ise: A'meş'ten gelen bir haberde 'lev kane'd-Dînu bi'r-Re'yi..' rivâyeti yer etmektedir. Haber, Ali (r.) ye nisbet edilmektedir.⁽²⁴³⁾

XIII

Literatürde Re'y Eser Çatışması

Kültür tarihimiz boyunca ortaya çıkan farklı fikir akımlarının ve onların birbirleriyle olan mücadelesinin literatüre aksettiği de bir gerçektir. Öyle zannediyoruz ki, bunu en güzel biçimde, 'Literatürümüzde Red

239. İbn Hacer, XIII/241-247. Buhârî'nin Ebû Hanife'ye itirazları da re'y eleştirisi olarak alınabilir. Bu konuda bkz. Merttürkmen, M.Hilmi, *Buhârî'nin Ebû Hanife'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar*, (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum.

240. Muslim, Cihad, 95-96.,(II/1412-1413)

241. Darimi, *Sunen*, Mukaddime, s.46-72.

242. İbn Mâce, *Sunen*, Mukaddime, Bab 8, (I/20-21)

243. Ebû Davud, *Sunen*, Taharet, bab 63, 162, (I/114)

Edebiyatı' başlığı ile yapılacak bir çalışma, ortaya koyacaktır. Biz burada sadece konumuzla ilgili olarak İbn Nedim'in *el-Fihrist*'inden şu tespitleri yapmak istiyoruz:

* Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (189/804) eserleri arasında '*Kitabu İctihâdi'r-Re'y*' isimli bir eserinin olması ilginçtir.⁽²⁴⁴⁾ Hanefî fikhunun mühim ismi Şeybânî'nin yalnızca re'y'i, pratikte kullanmakla kalmayıp polemik mevzusu yapması, muhalif çevrelerin argümanlarını nazari olarak ta çürütme teşebbüsü olmalıdır. Onun '*Kitabu'l-İstihsan*' ı da⁽²⁴⁵⁾ aynı paralelde bir başka eserdir. Bunların yanında, 'Eser ehli' olduklarını her fırsatta yineleyen Medînelilere karşı, '*el-Hucce alâ Ehli'l-Medîne*' adlı, günümüze kadar da gelen hacimli bir kitap kaleme alması, hicrî ikinci asırdaki re'y, eser çatışmasının literatüre yansıyan bölge aşırı boyutunu ortaya koyar.⁽²⁴⁶⁾

*Bu arada Muhammed b. Hasan'ın hocası olan Ebû Yûsuf'un (182/798) 'Eser ehli'nin Suriye temsilcisi olarak gördükleri Evzâf'yi (157/773) muhatap alan 'er-Red alâ Siyeri'l-Evzâf'si anılmadan geçilemez.⁽²⁴⁷⁾ Aynı şekilde onun, Yahya b. Halid (190/805)⁽²⁴⁸⁾ için kaleme aldığı söylenen; re'y ve ihtilaf konularını hâvi, kırk bölümden müteşekkil '*el-Câmi*' i de unutulmamalıdır.⁽²⁴⁹⁾

*Yine Hanefîlerden Şeybânî'nin talebesi İsa b. Ebân'ın (221/826) '*Kitabu Haberi'l-Vâhid*' adlı kitabının yanında, ayrıca, '*Kitabu İsbâti'l-Kıyas*' başlıklı bir eser yazması, re'y'in sistematik formu olan Kıyas'a karşı ileri sürülen itirazlara cevap verme teşebbüsüdür. Onun '*Kitabu İctihâdi'-Re'y*' adlı eseri, kendisinin hocası Şeybânî'nin yolundan gittiğinin bir işaretidir.⁽²⁵⁰⁾

*Muhammed b. Şucâ es-Selcî'nin (266/879) '*Kitabu Tashîhi'l-Âsâr*' başlıklı kitabının günümüze intikal etmemiş olması büyük bir talihsizliktir.⁽²⁵¹⁾ Zira kitaplarına 'es-Sahih' ismini verdiklerinden dolayı eleştiriyeye uğrayan Buhârî (256/869) ve Muslim'in de (261/874) çağdaşı olan İbn Şucâ'ın bu kitabı, kendisinin re'y çevresine mensup olması sebebiyle

244. İbn Nedim, *Fihrist*, s.257.

245. İbn Nedim, a.g.e., s.257.

246. İbn Nedim, a.y.

247. İbn Nedim, a.y.

248. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX/188-192 (1042).

249. İbn Nedim, a.g.e., s.257.

250. İbn Nedim, a.g.e., s.220. Önceleri hadise aykırı davrandıkları gerekçesiyle Şeybânî ve arkadaşlarına soğuk bakan İsa, Şeybânî ile yaptığı bir konuşma sonunda bir daha ondan ayrılmaz ve onun derslerine devam eder. Bir süre Baş kadılık yapmış, vefatına kadar da Basra kadılığı görevini yürütüştür. Bkz. Leknevî, Abdülhay, *el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, (tsh. M.B. Ebû Faris), Beyrut, ty., s.151.

251. İbn Nedim, a.g.e., s.260.

kimbilir ne kadar farklı ve kıymetli malumatları içermekteydi. Özellikle onun esercilerin önde gelen simaları ile sürtüşen biri olması, kitabını daha da merak edilir kılmaktadır.⁽²⁵²⁾

*Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd'ın (174/790) Medîne fakihlerinin re'ylerini yansıtan '*Kitabu Re'yi'l-Fukahâi's-Seb'a'sı*', eser yurdunda fizilenen re'yleri içermesi bakımından manidardır.⁽²⁵³⁾

*Aynı şekilde Ali b. Musa el-Kummî (?)'nin '*Kitabu İsbâti'l-Kıyas ve'l-İçtihad ve Haberi'l-Vahid*' adlı kitabı, re'y-eser ikilemini konu alan bir başka örnektir.⁽²⁵⁴⁾

*Öbür taraftan bunlara karşı Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'nin (204/819), öncelikle üzerinde çok emeği bulunan Şeybânî'ye karşı '*Kitabu'r-Red ala Muhammed b. Hasan*' başlıklı bir reddiye yazması; buna ilaveten '*Kitabu İbtâli'l-İstihsan*' isimli bir başkasına imza atması; bunların yanı sıra, '*Kitabu'l-Hukmi bi'z-Zahir*' adlı bir başka kitap kaleme alması, konu ile ilgili polemiklerin, ikinci asrın sonlarına doğru bir hayli literatür oluşturduğunu gösterir.⁽²⁵⁵⁾ Bu dalga Şâfiî ile durmamış, bilakis ivme kazanmıştır. Mu'tezile şeyhi Bısr b. El-Mutemir'in (210/825) '*Kitabu'r-Red ala Ashâbi Ebî Hanîfe*'si, topyekün bir ekolü kendisine muhatap almış, '*Kitabu İçtihad'r-Re'y*'i ise, re'y konusunu onlara terketmeyeceklerinin bir ifadesi olarak vücut bulmuş gibidir.⁽²⁵⁶⁾

Humeydî'nin (219/834) aşırı re'y aleyhtarlığı, kendisinin '*Kitabu'r-Red ale'n-Numan*' adlı eserinde somutlaşmıştır.⁽²⁵⁷⁾

Ebû'l-Fazl el-Kartalûsî(?)'nin-Sırât fakihlerinden- '*Kitabu'r-Red ala Ebî Hanîfe fi'r-Re'y*'i, Hanefîleri muhatap alırken; onun '*Kitabu'r-Red ale's-Şâfiî fi'l-Kıyas*'ı, Şâfiîleri muhatap almıştır.⁽²⁵⁸⁾

Re'y ve İstihsan konusunda Iraklıları katı bir biçimde eleştiren Şâfiî, kendi delillerine dayanılarak kıyas konusunda eleştirilmekten kurtulamamıştır. Hemde talebesi Davud ez-Zâhirî'nin (270/883) eleştirileri, buna dahil değildir.

252. Onun ayrıca bir de '*Kitabu'r-Red ale'l-Muşebbihe*' isimli bir eserinden söz edilmektedir.[*Nubelâ*, 10/203.] Ehl-i hadisle, özellikle de Ahmed b. Hanbel ile arasının iyi omadığına, biz, daha evvel işaret etmiştik. Bkz. Leknevî, *Fevâid*, s.171.

253. İbn Nedim, a.g.e., s.282.

254. İbn Nedim, a.g.e., s.260.

255. İbn Nedim, a.g.e., s.264.

256. İbn Nedim, a.g.e., s.185.

257. Humeydî, Ebû Bekir Abdullah, *el-Musned*, I-IV (thk.H.Azamî), Haydarâbad 1963, muk. I/7-8.

258. İbn Nedim, a.g.e., s.295.

XIV

Çatışmanın Edebî Yansımaları

Kültür tarihimiz boyunca ortaya çıkan fikrî oluşumların yankılandıkları bir başka platform da edebiyat ve şiirdir. İnsanların herhangi bir konudaki yoğun duygularının tercümanı olan şiir, çoğu zaman, sayfalar dolusu yazıyı gerektiren muhtevayı, bir kaç satırı geçmeyen veciz ifadelerle dile getiriverir. İşte bu sebeple biz, re'y ve esercilerin bazen bu yolla duygularını satırlara döktüklerini görüyoruz. Böyle yüzlerce mısra vardır. Ancak burada örnek olması için yalnızca bir kaç tanesini zikretmek istiyoruz.

*Şa'bî ve Abdurrahman İbn Mehdî re'y taraftarı birine şu şiiri okuyorlar;

Dînu'n-Nebiyi Muhammedin muhtâru Ni'me'lmatıyyetu li'l-fetâ el-âsâru
Lâ terğabenne ani'l-hadîsi ve ehlihî Fe'r-re'yu leylun ve'l-hadîsu nehâru

Peygamber Muhammed'in dini seçilmiştir
Bir genç için eserler ne güzel de binektir
Sakin hadîsten ve ehl-i hadîsten yüz çevirme
Re'y gece, hadis ise gündüzdür.⁽²⁵⁹⁾

*İddiaya göre İbn Ebî Leylâ (148/765) şu beyitleri tekrarlamış;

İnnî şeni'tu el-Mürciîne ve re'yehum Ömer b. Zer ve'bne Kays el-Mâsır
Ve Uteybe ed-Debbâb lâ nerdâ bihî Ve Ebâ Hanîfe şeyha sûin kâfir

Mürciîleri ve görüşlerini kınadım
Ömer b. Zer ve İbnu Kays el-Mâsır'ı
Ve hiç hoşlanmadığımız Uteybe ed-Debbâb'ı
Ve tabii kötü şeyh, kâfir Ebû Hanîfe'yi⁽²⁶⁰⁾

* Ebûbekir b. Ebî Davud'un (316/928) şiirinden:

Ve da' anke ârâe'r-ricâli ve kavlehum fe kavlu Rasulüllâhi evlâ ve eşrahu
Ve lâ teku min kavmin telehhev bi dînihim fe tet'ane fi ehli'l-hadîsi ve takdahû

259. [Hatîb, *Şeref*, r.163.]

260. Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatîb*, Beyrut, 1981, s.87.

Kişilerin re'y ve sözlerinden aman hâ, uzak dur
 Peygamberin sözü en iyi ve en açık olandır
 Dinini eğlence edenlerden olma sakın
 Yoksa hadis ehline dil uzatır, onları kınarsın⁽²⁶¹⁾

* Ebû Kasım Sa'd b. Ali (380/990). Sufimeşreb birisiymiş.
 Zehebî'nin naklettiğine göre, eli, insanlar tarafından hacet-i esved'den
 daha çok öpülen bir zatmış.⁽²⁶²⁾

Tedebber kelâmallâhi va'temid el-haberâ
 ve da' anke re'yen lâ yulâimuhû eserun
 Ve nehce'l-hudâ fe'l-zemhu va'ktedi bi'l-ulâ
 Humû şehidû et-tenzîle alleke tencebir
 Ve kun mûkînen ennâ ve kulle mukellefîn
 Umirmâ bi kafvi'l-hakkı ve'l-ahzi bi'l-hazer

Fe men hâlefe el-vahye el-mübîne bi aklihî
 Fe zâke imruun kad hâbe hakkın ve kad hasira
 Ve fî terki emri'l-Mustafa fitnetun fe zer
 Hılâfellezi kad kâlehû vetlu va'tebir

Allah'ın sözünü düşün ve habere dayan
 Eser'e uymayan re'yden aman ha uzak dur
 Hüdâ'nın yoluna iyi yapış, vahyin nüzûlüne tanık olan
 İklere ittiba et ki, belki sağlıklı kalırsın
 Kesin olarak bil ki, hem biz hem de her mükellef
 İhtiyatlı davranmak ve hakkın izinde gitmekle emrolunduk

Kim aklına dayanarak apaçık vahye ters düşerse
 İşte o, gerçekten kaybedip, hüsrana uğrayandır
 Mustafa'nın emrini terketmededir en büyük fitne
 Aman ha sen, onun sözlerine muhalif olanları terket, oku ve ibret al⁽²⁶³⁾

XV

Sonuç

Kültür tarihimizde ortaya çıkan bir fikir ikileminin, ağırlıklı olarak
 ilk üç asırdaki serencamını ana hatlarıyla görmüş bulunuyoruz. Zikrettiği-
 miz rivâyet, eser ve şiir örnekleri, iki zümre arasındaki çatlağın derinli-

261. Ebû Ya'la, *Tabakât*, II/54.; Zehebî, *Nubelâ*, XIII/236.

262. Zehebî, a.g.e., XVIII/389.

263. Zehebî, a.g.e., XVIII/387-8.

ğini göstermeye kafidir. Daha önce de bir vesileyle ifade ettiğimiz gibi, kitaplara akseden bu yaklaşımların, sosyal hayatta ne derece makes bulunduğunu araştırmak, ayrı bir inceleme konusudur. Ancak, daha birinci asırdan itibaren ortaya çıkan etnik gruplaşmanın, ikinci asırda psikolojik bir takım saiklerle cepheleşmeye dönüştüğü; bu arada yaşanan siyasi, sosyal ve fikrî gelişmelerle cepheleşmenin derinleştiği; üçüncü asırda tamamen bir klik anlayışıyla boy saldı, kültür tarihimizin saklanamaz bir gerçeğidir. Burada bilhassa, hadisçilerin muhaliflerine karşı takındıkları tavır dinî bir temele oturtmaları manidardır. Bu muhaliflerin içerisinde, hatta odağında İbrahim en-Nahâî'nin halkasını devam ettiren, Hammad b. Ebî Süleyman; Ebû Hanife, Ebû Yusuf, Şeybânî, Züfer b. Huzeyl, Hasan b. Ziyad, Muhammed b. Şucâ v.b.lerinin bulunması çok ilginçtir. İlmî, dîni hatta her şeyi 'eser', yani rivâyet'ten ibaret gören anlayış, böyle düşünmeyenleri 'Sünnet ve eser düşmanlığı' ile itham etmiş ve onlara karşı, hırçın bir tavır takınmıştır. Kendilerini, Selefi ve eserî olarak nitelemenin verdiği güvenle dinin hem hâmilliğini, hem de temsil ve müdafasını uhdelelerinde görerek, kendileri dışındaki bütün fikri yaklaşımları sapkın ilan eden zihniyetin, örneklerini sunduğumuz yüzlerce rivâyetin dışında, İslam kültürüne daha başka neler miras bıraktığı, üzerinde düşünülmesi gereken bir diğer noktadır.

Biz burada onbeş asırlık bir sürecin başlangıcı sayılabilecek olan ilk üç asrı ele aldık; dördüncü ve beşinci asırlardan da bazı örneklerle yetindik. Geriye kalan yaklaşık on asırlık sürede eserciliğin ve re'yiciliğin ne gibi şekiller aldığını, birbirini nasıl etkileyip, birbirinden nasıl etkilediğini incelemek te ayrı bir çalışma konusudur. Son iki asırlık zaman zarfında İslam dünyasında ortaya çıkan İslah, tecdid ve benzeri anlayışların ve hâkim selefi zihniyetin değerlendirilmesi ancak böyle bir incelemeden sonra yapılabilir. Bu, hadis'in sosyal tarihini ortaya çıkarmak için ele alınmayı bekleyen bir başka konudur.

Kaynaklar

- Abdülmecid, Abdülmecid Mahmud, *el-İtticâhâtü'l-Fıkhiyye İnde Ashâbi'l-Hadis*, Baskı y.y. 1979.
- Abdur-Rahman Momin, 'İmam Abu Hanîfa and The Doctrine of Khalq al-Qur'an', *Hamdard Islamicus*, vol.IX, no:3 (1986) s.41-50.
- Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İlâl ve Marifetu'r-Ricâl*, I-II, (thk.T.Koçyiğit-İ.Cerrahoğlu), İstanbul, 1987.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992.
- Aziz al-Azmeh, 'Ortodoxy And Hanbalita Fideism,' *Arabica*, XXXV 1988, s.253-266.
- Bârûdî, Ahmed İbrahim Musa, eş-Şuûbiyyetu ve Eseruhâ fi'l-Edebi'l-Arabî, *Mecelletu'l-Ezher*, X-XI (1358/1939).

- Buharî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh el-Musned*, I-VIII, Çağrı y., İstanbul 1981.
- Câbirî, Muhammed Abid, *İslam'da Siyasal Akıl* (çev. Vecdi Akyüz) İstanbul, 1997.
- Darimi, Ebû Muhammed Abdullah, *es-Sünen*, Çağrı y., İstanbul 1981.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eşas, *es-Sünen*, I-V, Çağrı y., İstanbul 1981.
- Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, II, (thk. M.H. el-Fakî), 1952-1371
- Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, T.D.V.y., Ankara, 1999.
- Fierro, Isabel, 'The Introduction of Hadith in al-Andalus,' *Der İslam*, Band LXVI, (1989) s.68-93.
- Fr.Buhl, Muhammed b. el-Hanafiyya, İ.A.M.E.B., VIII/478.
- Goldziher, *Muslim Studies*, I-II, (tr. C.R. Barber-S.M.Stern), London 1971.
- Goldziher, *Zâhîrîler*, (çev. Cihad Tunç) A.Ü.İ.F.Y., Ankara 1982
- Halebî, Burhâneddin, *el-Kesfu'l-Hasîs ammen Rumiye bi Vaz' i'l-Hadîs*, (thk.S.Samerrâî), Bağdat ty.
- Hatîb, Ebûbekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut, ty.
- Hatîb, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, (thk. M.Said Hatiboğlu) II.bsk. Ankara, 1991
- Herevî, Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed, *Zemmu'l-Kelam*, (Mücteba Uğur'un basılmış edisyon kritikli nüshası)
- Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ) I-II., İstanbul, 1989.
- Humejdî, Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr, *el-Musned*, I-IV (thk. H. Azamî), Haydarâbad 1963.
- İbn Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferîd*, I-VI., (thk. Ali Şîrî) I.bsk., Beyrut, 1989.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf, *Câmiu Beyani'l-İlm ve Fadlihi*, II.bsk., Matbaatu'l-Fenniyye, 1982.
- İbn Abdilber, *el-İntika fî Fadâilî's-Selâseti'l-Fukahâ*, Beyrut, ty.
- İbn Abdilhâdi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Tabakâtu Ulemâi'l-Hadîs*, I-IV., (thk. Ekrem el-Bûşî) I.bsk., Beyrut, 1989.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah ed-Dımeşkî, *Tebyînu Kezibi'l-Mufterî fimâ Nusibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasen el-Eşari*, (thk. Kevserî) III.bsk., Beyrut, 1404/1984.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, *Kitabu'l-Musannef fi'l-Ahâdis ve'l-Âsâr*, I-XV (thk. M.A. Nedvî), Daru's-Selefiyye, Bombay 1983.

- İbn Hacer, Şihabuddîn Ahmed b. Ali, *Tehzibu't-Tehzib*, I-VI (thk, Halil Memun Şiha ve diğer.) I.bsk., Beyrut 1996.
- İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I-XIII., II.bsk., Beyrut, 1402.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Hatim el-Bustî, *Kitabu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, I-III., (thk, M.İ.Zâyede) I.bsk., Haleb, 1396.
- İbn İmad, Ebû'l-Felah Abdülhay, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâr-i Men Zeheb*, I-VIII., (thk, Komisyon) Beyrut, ty.
- İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid, *es-Sunen*, I-II (thk.M.F.Abdülbaki), Çağrı y., İstanbul 1981.
- İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakub el-Varrâk, *el-Fihrist*, (thk. Rızâ el-Mâzenderânî) III.bsk., Beyrut, ty.
- İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakât el-Kebîr*, I-VIII, Daru Sadr, Beyrut, ty.,
- İbnu'l-Cevzî, *Kitabu'l-Mevzûât*, I-III (thk.A.M.Osman) II.bsk., Kahire 1987.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, I-XVIII, (thk, Muhammed A.Ata-Mustafa A.Ata) II.bsk., Beyrut, 1415/1995.
- İbnu'l-Cevzî, *Kitabu'z-Zuafa ve'l-Metrûkîn*, I-III, (thk, E.Abdullah Kadı)I.bsk., Beyrut, 1986
- Kevserî, Muhammed Zâhid, *en-Nuketu't-Tarîfe*, I.bsk., Kahire, 1365.
- Kevserî, *Fıkhü Ehlî'l-İrak ve Hadîsuhum*, (thk, A.Ebû Gudde) I.bsk., Beyrut, 1390/1970.
- Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ Sâkahû fî Tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Ekâzib*, Beyrut, 1981.
- Kevserî, *'Husnu't-Tekâzî fî Sîreti'l-İmam Ebî Yusuf el-Kâdî*, baskı y.y., ty.
- Kevserî, *Bulûğu'l-Emânî fî Sîreti'l-İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*, baskı y.y., ty.
- Kevserî, *Lemehâtu'n-Nazar fî Sîreti'l-İmam Züfer*, Kahire, 1368.
- Kevserî, *el-İmta 'bî Sîreti'l-İmâmeyn Hasan b. Ziyâd ve Sahibihî Muhammed b. Şucâ'* Kahire, 1368.
- Kutlu, Sönmez, 'İlk Mürciî Metinler ve Kitâbü'l-İrca,' A.Ü.İ.F.Der., (1997) XXXVII/ 317-328.
- Kılıçer, Esat, *İslam Fıkhdında Re'y Taraftarları*, D.İ.B.Y., Ankara, 1994;
- Kızılkaya, Sabri, *Cerh ve Ta'dilde Mezhep Taassubu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) A.Ü. Sosyal.Bil. Ens., Ankara,1988.
- Leknevî, Abdülhay, *el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcumî'l-Hanefiyye*, (tsh. M.B. Ebû Faris), Beyrut, ty., s.151.

- Madelung, Von Wilfred, 'Horasan ve Maverannehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı, (çev. Kutlu, Sönmez), A.Ü.İ.F.Der., (1992), XXXIII/240-242.
- Makdisî, George, 'Remarks on Traditionalism in Islamic Religious History,' The Conflict of Traditionalism and Modernizm In The Muslim Middle East', 1966, University of Texas, s.77-87
- Malatî, Ebû'l-Huseyn, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida'*, (thk. Kevserî, II.bsk., Beyrut, 1968.
- Melchert, Christopher, 'The Adverseries of Ahmad Ibn Hanbal,' Arabica, XLIV/2/1997, s.234-253.
- Merttürkmen, M.Hilmi, *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar*, (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum.
- Muallimî, Abdurrahman el-Yemânî, *et-Tenkîl lima Verede fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtil*, I-II, Daru's-Selefiyye, ty.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. El-Hacca, *el-Câmiu's-Sahih*, I-III (thk. M.F. Abdülbâki), Çağrı y., İstanbul 1981.
- Okiç, M.Tayyib, 'İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı' A.Ü.İ.F.Der., 1958-1959, s.11-20.
- Özafşar, Mehmet Emin, *Hadîs'i Yeniden Düşünmek, Fıkhi Hadisler Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara 1998.
- Özafşar, *İdeolojik Hadîsçiliğin Tarihi Arka Planı, Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, Ankara, 1999.
- Söylemez, M.Mahfuz, *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıcına Kadar Kufe Şehrinin Siyasi Tarihi*, (A.Ü.Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Y.Lisans Tezi) Ankara, 1995.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, I-IX., (thk. M.E.İbrahim) V.bsk., Dâru'l-Maârif, Kahire, 1987.
- Ukaylî, Ebû Cafer Ahmed b. Amr, *Kütubu'z-Zuafâ el-Kebîr*, I-IV, (thk. A.Emin Kalacı), Beyrut, 1984.
- Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, VI.bsk., T.T.K., Ankara, 1988.
- Vloten, Gerlof Van, Emevî Devrinde Arab Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar, (çev. M.S.Hatiboğlu), A.Ü.İ.F.y., Ankara, 1986.
- Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Fiğlalı, E.R.) I.bsk., Ankara, 1981.
- Zaman, Muhammed Kasım, *Religion and Politics unde the Early Abbasids; The Emergence of the Proto-Sunni Elite*, Leiden,1997.
- Zehebî, Mîzanu'l-İ'tidâl, I-IV., (thk. A.M.Bâcûrî) I.bsk. (ofset) Mısır, 1963.
- Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ*, I-XXIII., (thk. Ş.el-Arnâvut-H.Esed) VII.bsk., Beyrut, 1990.
- Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, I-IV, VII.bsk., Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.
- Zıaul Haque, 'Ahmad b. Hanbal The Saint-Scholar of Baghdad', Hamdard Islamicus, Vol.VIII No.3, 1985, s.67-90.
- Zuheyr b. Harb, *Kütubu'l-İlm*, (thk. Salih Tuğ) İstanbul 1984.